

TÜRK HUKUK TARİHÇİSİ SADRİ MAKSUDÎ'NİN HAYAT HİKÂYESİ VE ESERLERİ

Ali Birinci*

Turkish Legal Historian Sadri Maksudî's Biography and Works

ÖZ

Sadri Maksudi, Türk Hukuk Tarihinin dünyada ve Türkiye'de ilk hocası ve yine bu dersin ilk kitabının müellifi olmak bakımından mühim bir ilim adamı ve Türk âleminin müşterek kıymetlerinden biridir. Diğer taraftan Cumhuriyet'in ilânından önce ve sonra kendisi gibi Rusya'dan gelenler arasında dikkati çeken ve eserleriyle Türk ilmine ve kültürüne mühim katkılarda bulunan bellibaşlı şahsiyetlerden biridir. Cumhuriyetin mânevî ve ilmî temellerinde bu ilim ve sanat adamlarının çok kıymetli ve her geçen gün daha da dikkati çekecek izleri bulunmaktadır. Bilhassa hukuk tarihi ve Türk Hukuku Tarihi tedrisatı alanındaki hizmetleri ve eserleri ile Türk üniversite tarihinde derin izler bırakmıştır. Bu yazıda Sadri Maksudi'nin hayat hikayesi, tahsil ve meslek hayatı ele alındıktan sonra Umumi Hukuk Tarihi ve Türk Hukuk Tarihi alanındaki faaliyetleri ve kaleme aldığı eserler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sadri Maksudi Arsal, Türk hukuk tarihi, Türk hukukçuları, Rusya müslümanları, Cumhuriyet aydınları.

ABSTRACT

Sadri Maksudi is the first professor in Turkey and in the world of "Turkish Legal History" (by original statement "History of Turkish Law") and the author of this first course book. Among the intellectuals coming from Russia, he is one of the most prominent figures who have made important contributions to Turkish literature and culture with his works. His works, especially in the field of Legal History and Turkish Legal History have been very influential in Turkish university history. In this article, Sadri Maksudi's life story, his collegial and professional life, and his activities in the field of General

---

* Prof. Dr.

Legal History and Turkish Legal History, and his works have been explained in detail. Keywords: Sadri Maksudi Arsal, Turkish Legal History, Turkish jurists, Russian muslims, Republic of Turkey intellectuals.

...

Sadri Maksudî, Türk Hukuk Tarihinin¹ dünyada ve Türkiye’de ilk hocası ve yine bu dersin ilk kitabının müellifi olmak bakımından mühim bir ilim adamı ve Türk âleminin müşterek kıymetlerinden biridir.² Diğer taraftan Cumhuriyet’in ilânından önce ve sonra kendisi gibi Rusya’dan gelenler³ arasında dikkati çeken ve eserleriyle Türk ilmine ve kültürüne mühim katkılarda bulunan bellibaşlı şahsiyetlerden biridir. Cumhuriyetin mânevî ve ilmî temellerinde bu ilim ve sanat adamlarının çok kıymetli ve her geçen gün daha da dikkati çekecek eserleri bulunmaktadır. Bilhassa hukuk tarihi ve bilhassa dünyada ilk hocası olduğu Türk Hukuku Tarihi tedrisatı alanındaki hizmetleri ve eserleri ile Türk üniversite tarihinde derin izler bırakmıştır.⁴

1. Ailesi, Doğumu, Evliliği, Çocukları ve Ölümü

Sadri Maksudî, Kazanlılar tarafından Kazanartı (Kazanardı) olarak isimlendirilen Kazan’ın 30 km şimal tarafında bulunan Taşsu isimli bir köyde, bir imam ailesinde doğdu. Farklı doğum tarihlerinden sonra kendisinin ve kızı Adile Ayda’nın en son yazdığı doğum tarihi 23 Temmuz 1880 tarihi olmuş ise de bu tarihin yanlış tarih çevirmesinden ortaya çıktığı ve gerçek doğum tarihinin Rumî 23 Temmuz 1296 ve buna göre milâdî doğum tarihinin ise 4 Ağustos 1880 olduğu emeklilik muamelesinin gerçekleştirildiği esnada ortaya çıkmıştır.⁵ Aile Moskof işgâlinde beri nesilden nesile köyün imamlığını ve eğitim işlerini uhdesinde bulunduruyordu. Köyün imamı Nizameddin Molla’nın üç oğlundan en küçüğüydü. Annesi

¹ Bu yazımızdaki bazı müşküllerimi Dr. Ali Emre Özyıldırım ve Dr. Ali Âdem Yörük hâletti. Bu yazıyı yazmamı Prof. Dr. Fethi Gedikli teklif etti. Her üçüne de müteşekkirim.

² Bu yazının asıl mehzârı Türk Tarih Kurumu’nda bulunan şahsî sicil dosyasıdır: Nu. 309-1. Farklı yerlerden alınan bilgilere işaret edilmiştir.

³ Bu isimler hakkında Kayseri’de yapılan bir toplantının zabıtlarına bakılabilir: *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (23-26 Mayıs 1996), Kayseri, 1996, 614 s. Erciyes Üniversitesi Yayınları.

⁴ Bu yazımızda Sadri Maksudî’nin geniş bir hayat hikâyesini vermek niyetinde değiliz. Hakkında geniş bir hayat hikâyesi için: A. Battal-Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler*, İstanbul, 1959, 71 s.; Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara, 1991, 281 s.; Fethi Gedikli, “Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. LXX, sy. 1 (2012) s. 399-412.

⁵ İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü’nün Hukuk Fakültesi Dekanlığına 16-VII-1945 tarihli ve 4107-2-12440 sayılı yazısı. Metni için: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Sicil Dosyası. Sadri Maksudî, bizzat kendisi farklı doğum seneleri vermiştir. Kendisinin yazdığı muhakkak olan ilk geniş hâl tercümesinde 1882 senesini vermiştir: Mehmet Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 1930-1931, s. 279-280. Yine kendisinden alınan bilgilere dayanan çok kısa bir hâl tercümesinde ise 1883 senesi verilmişti: *Who’s Who in Central and East-Europe*, Zurich, 1935, s. 598. Son zamanlarda Sadri Maksudî’nin bol yanlışlı kısa ve mehzârsız bir hâl tercümesi için: Sebahattin Şimşir, *Türk Düşünürleri*, Almatı, 2006, s. 93-94.

Meftuha Saya Hanım ise köyde kadınların âdeta eğitim ve iş hayatındaki tabî önderiydi. Ailenin büyük oğlu Hâdi Maksudî de Kazan tarihinin büyük simalarından biridir. Küçük ağabeyi Salâhattin ise bir iş adamı ve bir kundura fabrikasının sahibiydi. Dürrü-masfufe ve Dürrü-menşure isimli iki de ablası vardı. Ailenin en küçüğü olarak Sadri Maksudî'nin imtiyazlı bir çocukluk devri geçirdiği söylenebilir.

Sadri Maksudî, ünlü Kazanlı zenginlerden Mehmet Şakir Rami - Gevher Hanım kızı Kâmile Hanım (14 Ağustos 1892 - 1960) ile evlendi (1911)⁶ ve bu evlilikten Adile Ayda (4 Mart 1914 - 5 Kasım 1992)⁷ ile Naile Turhan (24 Kasım 1915 - 27 Nisan 1990) isimlerinde iki kızını dünyaya geldi.⁸

Sadri Maksudî, kısa bir hastalığı takiben İstanbul'da, Gurebâ Hastahanesi'nde, 20 Şubat 1957 tarihinde saat 21.30'da hayata vedâ etti ve Beyazıt Camii'nden kaldırılarak Zincirlikuyu Kabristanı'nda ukbâya uğurlandı⁹.

2. Tahsil Hayatı

Sadri Maksudî'nin çok küçük yaşlarında başlayan parlak bir mektep hayatı olmuştur. İlk bilgilerini babası Nizameddin Molla'dan İstanbul'da basılmış bir elifba kitabını okudu ve okuma ve yazmayı öğrendi. Bu sıralarda Kazan ve diğer Asya şehirleriyle İstanbul'un kültür münasebetleri çok sıkı bir şekilde devam ediyor ve İstanbul matbaalarında basılan kitaplar ve cerideler bu şehirlere, gecikerek de olsa, geliyordu. Kazan'daki Türk mekteplerinin müfredatında Arapça ve Farsça'nın yanında Türkçe dersleri de yer alıyordu. Ağabeyi Hâdi Maksudî'nin (1868-1941) evi de İstanbul'dan gelen kitap ve mecmualarla ve gazetelerle dolup taşıyordu.¹⁰ İlk tahsilinden sonra 8-9 yaşlarında iken, daha önce ağabeyinin gittiği, Gölboyu Medresesi'ne devam etmeye başladı. Bu medresenin müderrisi Abdüllallâm Salihioğlu vesilesiyle Allâmiye Medresesi ismiyle de anılıyordu. 1895 senesine kadar bu medreseye devam etti ve din ilimlerini ve Arapçayı tahsil etti.

1895 senesinde Kırım'da, Bahçesaray'da Zincirli Medrese'de muallimlik yapmakta olan ağabeyinin yanına giden Sadri Maksudî burada bir sene kadar kaldı ve Rusça öğrendi. Daha sonra Kazan'a döndü ve bu şehirdeki Muallim Mektebi'ne girdi (1897). Bu mektebe kendisinden bir sene sonra da ünlü ve öncü yazarlardan Kayyum Nasırî girmişti. O zamanlar bir Türk gencinin Rusça eğitim yapan bir mektebe girmesi pek hoş karşılanmıyordu ve görülmiş bir şey değildi. Şöyle de bir yorum yapmak mümkündür ki bu coğrafyada Türkler için Rusça

⁶ Evlilik senesi için: *Who's Who in Central and East-Europe*, Zurich, 1935, s. 598. 23 Temmuz 1880 tarihi sicil dosyasında da (Nu. 309-1) bulunmaktadır.

⁷ Adile Ayda'nın doğum tarihi için: Dosya nu. 309-1.

⁸ Sadri Maksudî, 9 Eylül 1941 tarihli aile beyannâmesinde refikasının ve iki kızının doğum tarihlerini vermiştir. Sadri Maksudî'nin eşi ile kızlarının ölüm seneleri için: Gabdulhak Zebirov, *Maksud Baba Hem Maksudilar*, Kazan, 2000, s. 73.

⁹ Ölüm haberi için *Milliyet*, (21 Şubat 1957), s. 1. I. İrtihâl senesi münasebetiyle 18 Şubat 1958'de Şişli Camii'nde ailesi tarafından mevlit okutuldu: *Milliyet* (18 Şubat 1958) s. 2.

¹⁰ Adile Ayda, "Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi", *Kazan*, sy. 19 (1977), s. 3.

öğrenmemek kimliklerini muhafaza etmek için akla gelen ilk tedbir olarak görülüyordu.¹¹

Muallim Mektebinden 1901’de mezun olan Sadri Maksudî ağabeyinin ve Gaspıralı İsmail’in teşvikleri ve yardım vaadleri ile Fransa’ya, Paris’e tahsil için gitmeye karar verdi ve İstanbul üzerinden Paris’e gitti. Devlet-i Aliye dışındaki Türk coğrafyasından tahsil için Paris’e giden ilk kişilerden biri de, kendisi olmuştur. Kendisinden on üç sene önce Kafkasyalı Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) Petersburg’tan yola çıkmış ve 8 Ocak 1888 tarihinde Paris’e vâsıl olduğunda on dokuz yaşındaydı ve bu şehirde 1894’de kadar kalarak çok iyi bir tahsil yapmıştı.¹² Bilindiği kadarıyla bu şehre Sadri Maksudî’nin başka bir hemşehrisi olup İstanbul’da büyüyen ve tahsilini yapan Yusuf Akçura da sürgün olduğu Trablusgarp’tan kaçarak 1900’de, yani kendisinden iki sene önce, yine tahsil için Paris’e gelmişti. Kazan çevresinden bilindiği kadarıyla 1902 senesi başında, Paris’e tahsil için gelen ikinci kişi Sadri Maksudî oldu. Bu şehirde görüştüğü ilk kişi, kendisine Fatih Kerimî’den mektup getirdiği hemşehrisi Yusuf Akçura olmuştur. İki çalışkan talebe aynı zamanda yakın dostluk içinde oldular.¹³ Paris’te Jön Türklerle münasebetleri dostluktan ve sohbetten ibaret kaldı ve herhangi bir siyasi faaliyete katılmadı. Yahya Kemal kendisiyle sık sık görüşmesine rağmen, o günlerine şahit bir müşahit sıfatıyla, hâtıralarının sadece bir sayfasında, birkaç satırla bu tarafını ifade etmektedir:

“1903 Eylülünün ilk günlerinde, Ahmet Rıza’nın Monge Meydanı’nda, 4 numaralı apartmanında, her hafta mütâdı olan kabûl gününde (sabahleyin) Doktor Abdullah Cevdet’i, Doktor Nâzım’ı, Hüseyin Sîret’i tanıdım. O günün akşamı, Luxembourg Bahçesi’nde gezinirken, Doktor Abdullah Cevdet’e tekrar tesâdüf ettim. Yanında sarışın, iri yarı bir genç vardı. ‘Sadreddin Maksudof Efendi, Kazan Müslümanlarından, Paris’de hukuk tahsil etmeğe gelmiş!’ dedi ve bana tanıttı”¹⁴.

Bu vesile ile işaret etmek gerekirse Paris’te okumuş bu üç Türkün yolları yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin başşehri Ankara’da, 5 Kasım 1925’te açılan Ankara Adliye Hukuk Mektebi’nin tedris heyetinde birleşti. Her üçü de dersleri ve bastırdıkları ders kitaplarıyla tedrisata büyük katkılarda bulundu ve bu mektepte derin izler bıraktı.

Sadri Maksudî, Paris’te çok büyük emekler sarfetti, kesif ve verimli bir tahsil hayatı geçirdi. Hemen hemen bütün vaktini öğrenmeğe ve okumağa tahsis etti. Önce tam bir sene kesif bir şekilde Fransızca ve Lâtince öğrendi ve girdiği imtihanda bu iki lisandan başarı elde ettiği için Hukuk Fakültesi’ne kabûl edildi. 1902 sonbaharında Hukuk Fakültesi’ne başlayan Sadri Maksudî 1906 senesinde mezun olarak Kazan’a döndü. Paris’te sadece Hukuk Fakültesi’nden diploma almakla beraber Edebiyat Fakültesi’nde ve College de France’da da felsefe, tarih ve içtimaiyat derslerini takip etmiş ve gerçekten de geniş bir hukuk ve tarih bilgisiyle bu şehirden ayrılmıştı.¹⁵ Yine kendisinin ifadesine ve Türkiye’de

¹¹ Abdullah Battal-Taymas, *age*, s. 20-21.

¹² Ahmet Ağaoğlu’nun kaleminden Paris yolculuğu ve tahsil hayatı için: *Babamdan Hatıralar* (Haz. Samet Ağaoğlu), İstanbul, 1939, s. 103-122.

¹³ Sadri Maksudî Arsal, “Dostum Yusuf Akçura”, *Türk Kültürü*, sy. 174 (1977), s. 26-34.

¹⁴ Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, İstanbul, 1973, s. 111.

¹⁵ Sadri Maksudî Arsal, “Dostum Yusuf Akçura”, s. 27. Sadri Maksudî’nin hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi bir kısmı bu yazıda gösterilen yazılarda ve kitaplarda bulunmaktadır. Bu bakımdan kendisinin Ankara ve İstanbul’daki tedrisat faaliyetleri hakkında olabildiğince geniş

basılan ilk kısa hâl tercümesine göre ¹⁶ Lâtin ve Fransız edebiyatı, felsefe ve içtimaiyat derslerini takip etmişti. Jön Türklerle beraber Paris kahvehanelerinde tatlı sohbetlerle zaman tüketmediğine işaret edilmelidir. Paris'te mükemmel bir tahsil yaptığı ve kendisini bir münevver olarak yetiştirdiği muhakkaktır.¹⁷

Sadri Maksudî, tahsil hayatını kendi kalemiyle ve kısaca şöyle anlatmaktadır:

“İsmim Sadri, aile ismim Maksudî’dir. Velâdetim fi 23 Temmuz sene 1880 olub Rumî 1294’dür. Mahâl-i velâdetim Kazan’dır. İdadi tahsilimi Kazan’da ikmâl ettim. Rus Darülmualimîn şehadet-nâmesi aldım. Âlî tahsilimi evvelâ Fransa’da ikmâl ettim. Paris Darül-fünunu Hukuk Fakültesi’nden mezunum. Rusya’ya avdetimden sonra Moskova Darül-fünunu’nda dahi imtihana girerek birinci derecede hukuk-şinas-ı âlî diploması aldım. Rusya’yı ihtilâl içinde alelacele terk ettiğimden şehadet-nâmelerim zayi olmuştur. Türkçe, Rusça, Fransızca, İngilizce tekellüm ve kitabet ederim. Almanca, Farsça, Arapça tettebbüatta bulunabilirim. Gençliğimde Kazan Türkleri şivesinde ilm-i arza aid bir eser, *İngiltere’ye Seyahat* namında bir seyahat-nâme ve bir de *Maişet* isminde millî roman yazmıştım. Bu günlerde Türk lisaniyat ve tarihine aid yazılmış ve henüz basılmamış eserlerim vardır. Rus, Fransız gazete ve mecmualarında birçok makalelerim çıkmıştır”¹⁸.

3. Meslek Hayatı

AA. Rusya’da Meslekî ve Siyasî Çalışmaları (1906-1912)

Sadri Maksudî tahsil hayatını takiben 1906 senesinde Rusya’ya, Kazan’a döndüğü zaman Rusya’da 1905 Meşrutiyeti ilân edilmiş ve Meclis (Duma) yeniden açılmıştı. Meclis’in kısa devam eden birinci devresinde (10 Mayıs - 21 Temmuz 1906) bulunamayan Sadri Maksudî 5 Mart 1907’de açılan ikinci Meclis’e Kazan mebusu olarak katıldı. 16 Haziran’a kadar çalışan bu Meclis’te başkanlık divanı âzâlığına seçilmişti.¹⁹

Üçüncü Meclis için yapılan seçimlere yeni bir seçim kanunu ile girildiği zaman Türklerden pek az, ancak on mebus Meclis’e (1 Kasım 1907 - 9 Haziran 1912) girebilmişti ve bu on mebustan yedisi Kazan Türklerindendi. Sadri Maksudî’nin de girdiği bu mecliste çok küçük bir takım olan Türk mebuslar bir varlık gösteremediler ve artan baskılar yüzünden Yusuf Akçura ve Abdürreşit İbrahim gibi bazı ileri gelen şahsiyetler Türkiye’ye gelmek zorunda kaldılar.²⁰

bilgi verilmesi düşünülmüştür.

¹⁶ Bilebildiğimiz kadarıyla bu Mehmet Zeki tarafından derlenen ve Türkiye’de ilk olan kısa hâl tercümesinin tek mehası Sadri Maksudî tarafından verilen bilgiler olmalıdır: *Türkiye Teracimi Ahvâl Ansiklopedisi*, İstanbul, 1930-1931, c. III, s. 279-280.

¹⁷ Paris’deki tahsil hayatı hakkında geniş bilgi için: Abdullah Battal-Taymas, “Sadri Maksudî Arsal”, *Dergi*, (Münih 1957), s. 37; Adile Ayda, “Sadri Maksudî’nin Hayat Hikâyesi”, *Kazan*, sy. 19 (1977), s. 4-5; Adile Ayda, *Sadri Maksudî Arsal*, Ankara, 1991, s. 28-35.

¹⁸ Bu yazı esas itibarıyla Türk Tarih Kurumu Arşivindeki, İstanbul Üniversitesi’nden hurdaya atılan ve Türk Tarih Kurumu tarafından satın alınan dosyalar arasında bulunmaktadır: Bu iktibas için: Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu: 309-1.

¹⁹ Geniş bilgi için: Abdullah Battal-Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler*, İstanbul, 1959, s. 23.

²⁰ Duma seçimleri ve Sadri Maksudî’nin bu Meclis’teki çalışmaları için geniş bilgi ortaya konulmuştur: Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1985, 115-123.

Üçüncü Meclis'te Sadri Maksudî, Rusya Türkleri ve aynı zamanda bütün Türk dünyasını büyük bir medenî cesaretle müdafaa etmişti.²¹ Bu çalışmaları İstanbul matbuatında da aksini bulmuş ve hakkında takdîrîkâr yazılar yazılmıştı.²²

1912'de yapılan dördüncü Meclis'e seçilemeyen Sadri Maksudî avukatlık imtihanına girdi (1913) ve Kazan'a yerleşerek avukatlığa başladı.²³

AB. Bolşevik İhtilâli Devrinde Çalışmaları

1917 Bolşevik İhtilâli bütün Türklerde büyük bir ümit doğurmuştu. İhtilâlin ilk ayak sesleriyle beraber aynı zamanda Sadri Maksudî yeniden siyasetin kaypak ve kaygan zemininde yürümeye başladı. Doğan büyük ümit Türkleri birleştirmek değil, ayrı istikametlere doğru yürümelerine ve hattâ birbirleriyle çekişmelerine yol açmıştı. Bu günlerin hâlet-i ruhiyesinin yirmi sene²⁴ sonra birkaç satırla ifade edilmesi gerçekten de dikkate değer:

“İnkılâp bizim için kurtuluş ve millî faaliyet meydanı kapılarını açar gibi oldu. Ancak, uzun zaman karanlıkta kalan bir kişinin, aniden ışığa çıkınca gözüne açamadığı gibi, uzun zaman Çarlık müstemleke siyaseti karanlıklarında sürünen bizler de inkılâbın getirdiği hürriyet aydınlığına çıkar çıkmaz gözlerimiz kamaşıp, birdenbire doğru yönü bularak gidemedik. Gözlerimiz kamaşarak, yolumuzda bocalamamız, kendi karanlığımız yüzünden de daha da artmaktaydı. Zaafımız bazı arkadaşlarımızı Rus inkılâpçı Demokrasisiyle birlikte yürümeyi yer tutmaya mecbur etmekte idi... Diğer bir kısmımız, belki de çoğunluk ise, siyasî dua ile kazanabileceğine inanmakta idi... Tabii bu istikamet her ikisi de yanlışti”.

Bu devrede çok kesif bir siyasî faaliyet içinde bulunan Sadri Maksudî esas itibariyle millî-medenî muhtariyet taraftarları arasında yer aldı. Toprağa dayalı muhtariyet taraftarlığından ve ümidinden çok uzakta bulunuyordu. Daha mantıklı görünen düşüncelerinin ihtilâle asker ve işçi sovyetleri duruma hâkim oldukça bu düşüncenin de büsbütün bir hayâle döndüğünü gördü²⁵.

Bu safhada İç Rusya ve Sibiryâ Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi'nin ilk (14-25 Mayıs 1917) toplantısına katılmamasına rağmen âzâ olarak seçilen Sadri Maksudî daha sonra 22 Temmuz 1917'de ikinci ve 30 Kasım 1917'de başlayan Meclis toplantılarında Muhtariyet Heyeti reisi olarak seçilmiş ve bu meyanda Millî-Medenî Muhtariyetin esaslarını da tespit ve tanzim etmişti.²⁶ Ancak ihtilâlin gidişâtı tamamen Türklerin aleyhine döndüğünü ve hayatının tehlike altına girdiğini görünce herhangi bir tereddüt göstermezsiniz, saç-sakal uzatıp, köylü kıyafetiyle hemşehrilerinin ve Petrograd'da yaşayan Musa Carullah'ın yardımcıları sayesinde, 1918 yazında, Finlandiya'ya geçmiş, Kazan'dan ve

²¹ Geniş bilgi için: Abdullah Battal-Taymas, *age*, s. 24-25.

²² “Rusya Meclis-i Mebusanı'nda Kazan Mebusu Sadri Efendi Maksudi'nin Mühim Bir Nutku”, *Sırat-ı Müstakim*, V/121, 16 Kanun-ı evvel 1326, s. 287-288 (Çevri yazı Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 2015).

²³ Abdullah Battal-Taymas, *age*, s. 26; Nadir Devlet, *age*, s. 122-123.

²⁴ Mustafa Çokay, *1917 Yılı Hatıra Parçaları*, Ankara, 1988, s. 46.

²⁵ Abdullah Battal-Taymas, *age*, s. 27-34.

²⁶ Geniş bilgi için: Abdullah Battal-Taymas, *age*, s. 30-34; Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul, 1988, 328 s. Bu kıymetli araştırmaya niçin dizin konulmadığını anlamak mümkün olmamıştır.

Rusya'dan ve siyasî emellerinden ebediyen ayrılmak zorunda kalmıştır.²⁷

B. Yeniden Paris Seneleri

Sadri Maksudî, Bolşevik İhtilâli'nin aldığı yeni şekil karşısında önce Finlandiya'ya ve daha sonra da, 1919 Mayıs ayı ortalarında, Paris'e geçti. Bu şehirde Rusya'nın idaresindeki Türkler için herhangi bir icraatta bulunma imkânı bulamamıştı. Bu esnada ilim çevreleriyle tanıştı ve bir çevreye sahip oldu. 1922 yazında refikası ve iki kızı da Helsinki'ye vâsıl olunca kendisi de Helsinki'ye geldi ve bir müddet bu şehirde kaldıktan sonra ailesini alarak 26 Ağustos'ta bu şehirden ayrılarak Berlin'e geldi. Bu devre artık kendisinin tek çalışma sahası Türk Tarihi ve Lisanı çalışmaları olmuştu. Berlin'de iken hemen her gün kütüphanelerde Türk Tarihine ve lisanına dair temel kaynaklar üzerinde çalışıp notlar derliyordu.²⁸

1923 senesi Kasım ayında Sorbon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesindeki Slav Ülkelerini Tedkik Enstitüsü'nde Türk-Tatar Kavimleri Tarihi üzerine dersler vermek üzere profesör olarak tayin edilmişti. Bir rivayete göre ise bu ders müfredata dahil olmayan konferanslardan ibaretti.²⁹ Gerçek ne olursa olsun bu işiyle beraber Sadri Maksudî artık bir iş bulmuş ve daha da mühimmi ilim mesleğine dahil ve iki devre mebus seçilmesine rağmen, bu yoldan hiç uzak kalmamıştı.

Paris'teki ikametini Türkiye'den aldığı bir davetle nihayete erdi. Önce 1924 yazında konferans için davet edildi. Daha sonra Paris'e dönmüş ise de Türk tabiiyetine davet ve kabul edildi. Türkiye'nin davetine hiç tereddüt etmeden icabet eden Sadri Maksudî'nin hayatında son ve ilim yolunda çok verimli bir fâsıl bu davetle başlamıştı.

C. Türkiye'ye Gelişi

Sadri Maksudî'nin Türkiye'ye gelişi hayatının bir kırılma noktasını teşkil etti ve Cumhuriyetin ilim hayatına katıldı. Daha kısa bir müddet önce geldiği ve ikamet etmekte olduğu İstanbul'da iken Türk tabiiyetine kabul edilmişti. Bu kabûlün gerekçesi ise dikkate değer görülebilir. Kendisi hakkında "*Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetine kabûlünü istida eden Sadri Maksudî Bey'in Tabiiyet Kanununun üçüncü maddesinde musarrah şerait-i ikameti ikmâl etmemiş olmakla beraber Türklük muhabbetiyle mütehassis ve ilm ü irfaniyle mütemeyyiz erbâb-ı iktidar ve faziletten bulunmasına mebni kanun-ı mezkûrun 'şerait-i kanuniyeyi ifa etmemiş olan ecnebilerin dahi müsaade-i istisnaiyeye şayeste görüldüğü surette fevkalâde olarak tabiiyete kabûl edilebileceği' sarahatı*" üzerine Maarif Vekâleti'nin iş'arı ve Hariciye Vekâleti'nin teklifi üzerine 15 Mart 1925 tarihinde Gazi Mustafa Kemal ve Heyet-i Vekile kararıyla, Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetine kabul edilmişti.³⁰

Ankara'da ilk memuriyetine başlarken o zamana kadar olan vazifeleri ve memuriyet

²⁷ Abdullah Battal-Taymas, *age*, s. 34-37.

²⁸ Geniş bilgi için: Abdullah Battal-Taymas, *age*, s. 42-45; Adile Ayda, *age*, s. 139-146.

²⁹ Zeki Velidî Togan, *Hâtıralar*, Ankara, 1999, s. 466-467.

³⁰ BCA- Nu. 030.18.01.01. 013.16.10.

hayatı hakkında kendi kalemiyle verdiği bilgiler de çok muhtasar kalmaktadır³¹:

“Telif ve Tercüme âzâlığına tayinimden evvel Türkiye’de memuriyette bulunmadım. Rusya’da iken birkaç sene avukatlık ettim. İki defa Kazan Türkleri tarafından Rusya Meclis-i Mebusanına (Duma’ya) âzâ intihab edildim. İkinci Duma’da heyet-i riyaset Presidium âzâsından idim. İhtilâlden sonra Türkistan idare heyeti âzâsı olarak tayin edildim. Aynı zamanda Maarif işleri idaresiyle muvazzaf oldum. Dahilî Rusya Türkleri Muhtariyet-i İdare tesis ettiklerinden sonra İdil Havzası Türklerinin Millet Meclisi’nde Millet Meclisi reisi intihab olundum. 1914 senesinde İdil Havzası ve Sibiryâ Türkleri Merkez-i İdaresi tarafından heyet-i mahsusa reisi sıfatıyla Paris’te inikad eden Sulh Konferansı’na gönderildim. 1923 senesinden başlayarak iki sene Paris Darül-fünunu’nda Türk Akvamı Tarihi tedris ettim. Bu sene (1341’de) Ankara’da açılan Hukuk Mektebine Türk Hukuku Tarihi profesörlüğüne tayin olundum. 1 Kanun-ı evvel 341”.

CA. Ankara’da Adliye Hukuk Mektebi’nde

Sadri Maksudî’nin Türkiye’deki ilk memuriyeti Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti âzâlığı (5 Nisan 1925) oldu. Bu heyetin 28 Şubat 1926 tarihinde lağvedilmesi üzerine bu vazifesi hitama ermişti.³²

5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Adliye Hukuk Mektebi açıldı. Bu İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi’nden sonra ikinci yüksek hukuk mektebiydi. “Tedris Heyeti fahrî reisi Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri, Türk Hukuku Tarihi fahrî profesörü Başvekil İsmet Paşa hazretleri, Tedris Heyeti reisi Adliye Vekili Mahmud Esad Beyefendi, Reis Vekili Müderris Cemil Bey”den (Bilsel) teşekkül ediyordu.³³

Mektebin ilk hoca kadrosu zengindi. Bu kadroda Ağaoğlu Ahmet Bey (Hukuk-ı Esasiye profesörü-Kars mebusu), Akçuraoğlu Yusuf (Tarih-i Siyasî profesörü - İstanbul mebusu), (İbrahim) Bahaeddin Bey (Kantar, Hukuk-ı Ceza ve Usûl-i Ceza profesörü - Darülfünun müderrislerinden), Tevfik Kâmil Bey (Koperler, Roma Hukuku profesörü - İstanbul mebusu), Cemal Hüsnü Bey (Taray, İktisat profesörü - Gümüşhane mebusu), (Mehmet) Cemil Bey (Bilsel, Hukuk-ı Düvel profesörü - Darülfünun müderrislerinden), Hasan Bey (Saka, Maliye profesörü - Trabzon mebusu), Refik Bey (Saydam, Tıbb-ı Adlî profesörü - Sıhhiye Vekili), Saraçoğlu Şükrü Bey (İktisad-ı Nazarî profesörü - İzmir mebusu), Şükrü Kaya Bey (İktisad Mezhepleri - Menteşe mebusu), Şevket Mehmet Ali Bey (Bilgişin, Hukuk-ı Ticaret profesörü - İş Bankası Hukuk Müşaviri), Sabri Bey (Şakir Ansay, Usûl-i Hukukiye profesörü - Hukuk İşleri Müdürü), Sadri Maksudî Bey (Arsal, Türk Hukuku Tarihi ve Hukuk Tarihi profesörü), Süheyb Nizamî Bey (Derbil, Hukuk-ı İdare profesörü - Ziraat Bankası Muamelât Müdürü), Mahmud Esad Bey (Bozkurt, İhtilâller Tarihi profesörü), Mustafa Şeref Bey (Özkan, Hukuk-ı Amme profesörü - Burdur mebusu), Mustafa Fevzi (Fıkıh Tarihi - Saruhan mebusu), Veli Bey (Veliyüddin Saltukgil, Hukuk-ı Medeniye profesörü - Hariciye Hukuk Müşaviri), Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk, İktisad profesörü - Sinop

³¹ Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1.

³² Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1.

³³ *Ankara Hukuk Mektebi Talebe Rehberi 1926-1927*, İstanbul, 1926, s. 16.

mebusu) bulunuyordu.³⁴ Bu heyetteki profesörlerden Refik Saydam, Şükrü Saraçoğlu, Şükrü Kaya ve Mustafa Fevzi beyler tedris faaliyetine katılmamışlar. Cemal Hüsnü Bey ise pek az bir müddet devam ettikten sonra istifasını vermişti.³⁵

Sadri Maksudî 1925-1926 tedrisat senesinde sadece Türk Hukuku Tarihi dersini verdi. Aynı ders senesinde Hukuk Tarihi dersini veren Şevket Memedali'nin ertesi sene ayrılması üzerine 1926-1927 ders devresinden itibaren ise Hukuk Tarihi dersi de ilâveten uhdesine verilmişti.

Sadri Maksudî'nin bu vazifesi, iki devre, önce Şebinkarahisar ve sonra Giresun vilâyetlerinden (4 Mayıs 1931 - 2 Nisan 1939)³⁶ mebus seçilmesine rağmen, fâsılasız bir şekilde, 21 Mart 1938 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihte, Denizbank isimlendirilmesine karşı çıkması ve Türkçe'nin kaidelerine uymadığını cesaretle beyan etmesi üzerine, sicilindeki ifade ile "vazifeden affedilmiş" ve hocalığı bir seneden fazla bir müddet inkıtaa uğramış ise de mebusluğu devam etmiştir. Bu yokluğu esnasında Hukuk Tarihi dersini Hüseyin Avni (Göktürk) vermiş ve ders notları da formalar hâlinde basılmıştı.³⁷

Sadri Maksudî'nin mebusluğunun 2 Nisan 1939 tarihinde sona ermesi üzerine kadim ve vefalı dostlarından bilhassa Hamdullah Suphi'nin³⁸ harekete geçmesine sebep olmuş ve tekrar üniversite hayatına dönme imkânını bu sayede bulmuştu. Kültür Bakanlığı'nın 1 Mayıs 1939 tarihli kararıyla İstanbul Hukuk Fakültesi Türk Hukuku Tarihi ve Edebiyat Fakültesi Türk Tarihi profesörlüğü ile tekrar üniversite hayatına döndü.³⁹

Bu vazifesini yeniden Ankara'ya nakleden Sadri Maksudî aynı senenin sonunda, 7 Eylül 1939 tarihinde yine ilk hocalık mahâlline Ankara Hukuk Fakültesi'nde Hukuk Tarihi ve Türk Hukuk Tarihi profesörlüğü ile vazifesine başlamıştı.⁴⁰ Bu sıralarda kendisine üniversitedeki en yüksek maaş (350 lira) veriliyordu. Bu maaşı II. Dünya Harbi esnasında 31 Mayıs 1940'ta üçüncü dereceden yüz lira aslî bir maaş (400 lira) olarak tespit

³⁴ Bu liste için: *Ankara Hukuk Mektebi Talebe Rehberi*, s. 17; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâl-nâmesi 1926-1927*, s. 326-327; *TC Devlet Yıllığı 1928-1929*, s. 61; *TC Devlet Yıllığı 1929-1930*, s. 67.

³⁵ İlk kuruluş çalışmaları hakkında geniş bilgi için: Baha Kantar, "Ankara Hukuk Fakültesinin Geçmiş 25 Yılı-1925-1950", *Ankara Üniversitesi. Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.VII, sy. 3-4 (1950), s. 1-9.

³⁶ Sadri Maksudî'nin milletvekili olarak çalışmaları hakkında geniş bilgi için: Nasrullah Uzman, "Sadri Maksudi Arsal'ın TBMM'deki Faaliyetleri", *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Yaşar Kopruman Armağanı* (Haz. Altan Çetin), Ankara, 2014, s. 477-499.

³⁷ Bu esnada Hukuk Tarihi dersi Hüseyin Avni (Göktürk) tarafından 54 saat ders olarak, 15 Kasım 1938 - 12 Mayıs 1939 tarihleri arasında, verildi ve ders notları imzasız olarak basıldığı için kütüphanelere (Millî Kütüphane, 1933 AD 3025) yazarı olmayan kitap olarak (*Hukuk Tarihi Talebe Notu*, Ankara, 1938, 326 s. Alâeddin Kırıl Basımevi) kaydedilmiştir. İlk 256 sayfalık kısmı kütüphanemizde de bulunmaktadır.

³⁸ Bu esnada Bükreş Büyükelçisi olan Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Cumhuriyaseti Umumî Kâtibi Kemal Gedeleş'e yazdığı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan, 3 Mart 1939 tarihli vefakârlık örneği olarak tarihe geçecek bu mektubu için bkz. Ek 1.

³⁹ Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1: Kültür Bakanlığı'nın 534 sayılı ve 1 Mayıs 1939 tarihli tayin kararı.

⁴⁰ Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1: Ankara Hukuk Fakültesi'nin Adliye Vekâleti'ne 23.10.1939 tarihli ve 6739 tarihli yazısı.

edilmişti.⁴¹ Bu miktar maaşla aynı tarihte kendisine Hukuk Tarihi, Türk Hukuk Tarihi ve Hukuk Felsefesi ord. profesörlüğü unvanı tevcih edilmişti. Sadri Maksudî'nin Ankara'daki meslek hayatı 28 Ekim 1943 tarihinde hitâma ermiş ve bu tarihte İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi kadrosuna Hukuk Tarihi ve Felsefesi ord. profesörlüğü unvanı ile dahil olmuştu.

CB. İstanbul'daki Meslek Hayatı

İki hâdise Sadri Maksudî'nin meslek hayatında İstanbul'un iki fakültesinde ders vermesinin sebebinin teşkil etmişti. Bunlardan birincisi 2-11 Temmuz 1932 günlerinde toplanan I. Türk Tarih Kongresi, ikincisi ise 31 Temmuz'da İstanbul Darülfünunu'nun ilgası ve 1 Ağustos 1933'de İstanbul Üniversitesi'nin açılmasıdır.

a. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki Çalışmaları

Sadri Maksudî'nin İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki Türk Hukuk Tarihi ve Hukuk Tarihi hocalığına başlaması Darülfünun'un ilgasıyla başlayan hâdiselerle alâkalıdır. Bu fakültede Hukuk Tarihi dersi programa Usûl-i Fıkıh dersinin Medenî Kanunu'nun kabûlünden önce kaldırılmasını takiben, 3 Aralık 1925 tarihinde dahil edilmişti. Dersin müfredatında "Ezmine-i ibtidaiyede hukuk-ı medeniye"den başka "Türk Hukuk-ı Kadimesi" ve "Hukuk-ı İslâmiye" bahisleri de bulunuyordu.⁴²

Bu dersi, bilinen ilk müderrisi Yusuf Ziya (Özer, 1870 - 7 Nisan 1947) 22 Şubat 1926 tarihinden itibaren okutmağa başlamıştı.⁴³ Ders kitabının muhtevası da müfredata uygun düşmektedir. *Tarih-i Hukuk*'un her iki baskısı da (1926-1927, 278 s., Hukuk Fakültesi, Müderris-i muhterem Yusuf Ziya Bey Efendi'nin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıftaki takrirleridir. Şapoğraf baskı) dikkate değer bir metin olmasına rağmen bugüne kadar üzerinde durulmamıştır. Bu kitabın ikinci bölümü "Türk Tarih-i Hukuku" başlığını taşımaktadır. Asıl husus ise bu kısım esas olarak Kırgız içtimaî hayatı, âdetleri ve suçlara tatbik edilen cezalara ayrılmıştır. Bu zamana kadar Türkçe'de Kırgızlar hakkında böyle ve bu genişlikte bir metin görülmemektedir. Kitabın ikinci baskısında da (*Tarih-i Hukuk*, İstanbul, 1928, 264 s., Darülfünun Matbaası. Hukuk Talebesi Cemiyeti neşriyatından. Muhterem müderris Yusuf Ziya Bey Efendinin birinci sınıftaki takrir-i âlileridir. Na-tamam baskı) aynı durum bahis mevzuudur. Bu baskıda da Türk Hukuk Tarihi (s. 86-233) yine Kırgızlar hakkındadır. Yalnız bu ve diğer bilgiler için Yusuf Ziya herhangi bir mehzaz zik-

⁴¹ 3656 sayılı ve 8 Temmuz 1939 tarihli kanuna göre devlet memurlarının derece, aslî maaşları ve bu maaşlarının tutarları yeniden tanzim edilmişti. Bilgi için: *Maarifle İlgili Kanunlar*, İstanbul, 1940, 181-194; Süheyb Derbil, *İdare Hukuku*, Ankara, 391-396.

⁴² Hukuk Tarihi dersinin müfredatı için: *İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi*, 1927-1928 Sene-i Dersiyesi, İstanbul, 1926, s. 64; *İstanbul Darülfünunu Talebe Darülfünunu Rehberi* 1928-1929, s. 183. Usûl-i Fıkıh dersinin ilga kararı için: Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 2 - Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu (1922-1933)*, İstanbul, 2010, s. 382.

⁴³ Hayat hikâyesi için: Mehmet Zeki, *age*, c. III, s. 301-302; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi 1931-1935*, Ankara, 1996, c. II, s. 228-229.

retmemiştir.⁴⁴ Tabîî Yusuf Ziya'nın bu kitabındaki çok aşırı ve ilmî temellerden mahrum yorumları da büyük tartışmalara yol açmıştır.⁴⁵

Yusuf Ziya'nın Eskişehir mebusu seçilmesi (4 Mayıs 1931) ve Ankara'ya gelerek 1931 senesinden itibaren Ankara Hukuk Mektebi'nde Hukuk-ı Esasiye derslerini (1931-1941) okutması üzerine İstanbul Hukuk Fakültesi'ndeki⁴⁶ kadrosu münhâl kalmıştı. Bunun üzerine Hukuk Tarihi müderrisliğine, Serbest Fırka denemesi yüzünden gözden düşen ve 1931 seçimlerinde Meclis'e tekrar sokulmayan Ahmet Ağaoğlu tayin edilmiş ve bu derse dair iki ders notu bastırmıştı.⁴⁷ Nitekim Ahmet Ağaoğlu tarafından verilen dersin metninde İslâm ve Türk Hukuku Tarihi hakkında da bilgiler veriliyordu.⁴⁸

1933 ders senesinin sonuna kadar bu dersi okutan Ahmet Ağaoğlu 31 Temmuz'da kapatılan Darülfünunu, 1 Ağustos 1933 tarihinde İstanbul Üniversitesi ismiyle yeniden açıldığında kadro harici bırakılan birçok müderristen biri olmuş ve bu ders bir kere daha münhâl kalmıştı. Ancak bu yeni devrede Hukuk Tarihi dersi kaldırılmış ve Hukuk Tari-

⁴⁴ Bu notlar hakkında bir yüksek lisans tezinde hiçbir ciddî bilgi verilmemiş ve notların bulunduğu kütüphane belirtilmemiştir: Seda Dunbay, *Türk Harflerinin Kabulüne Kadar Arap Harfleriyle Basılmış Hukuk Tarihi Kitap ve Makaleleri (1727-1928)*, Ankara, 2010, s. 89-90. Bu notlar şapoğraf usûlüyle iki defa basılmış ve kütüphanelere girmiştir. Bu kitabın birinci ve ikinci cildi Atatürk Üniversitesi (Nu. 44832 - NE; 26644-SÖ), sadece ilk cildi ise SBF Kütüphanesi'nde (Nu. B-52) bulunmaktadır. Yusuf Ziya'nın *Adalet Teşkilâtının Tarihi Tekâmülî* (Ankara, 1936, 14 s.) başlıklı konferans risâlesini de hatırlatmak gerekir.

⁴⁵ Fuat Köprülü'nün bu kitap hakkındaki tenkitleri için: "Türk Hukuk Tarihi - İstanbul Hukuk Fakültesi'nde okutulan Tarih-i Hukuk münasebetiyle", *Hayat*, sy. 19 (7 Nisan 1927), s. 377-378; "Yusuf Ziya Beye Cevap", sy. 21 (23 Nisan 1927), s. 417-418; "Son münakaşa münasebetiyle", sy. 22 (28 Nisan 1927), s. 422.

⁴⁶ Ahmet Mumcu, *Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne - Ankara Hukuk Fakültesi'nin Yarım Yüzyıllık Tarihi*, Ankara, 1977, s. 262. Başvekil Dr. Refik Saydam, 19 Eylül 1941 tarihli gizli bir yazı göndererek Ankara'daki fakülterde profesör olan mebuslara iki kadrodan birini tercih etmelerini bildirmişti. Profesörlerin istisnasız hepsi mebusluğu tercih ederek fakülterdeki hocalık vazifelerinden ayrılmışlardı. Bu cümleden olarak Yusuf Ziya Özer de Hukuk Fakültesi'nden ayrılmıştı. Mebusluğu tercih edenler arasında Fuat Köprülü de bulunuyordu.

⁴⁷ Ahmet Ağaoğlu'nun *İnsan* dergisindeki son yazıları Hukuk Tarihi ders kitaplarındaki mevzulara tahsis edilmişti: "Türk Hukuk Tarihinde Usûl", sy. 1 (15 Nisan 1938), s. 39-43; "Hukukta Tekâmül Devirleri", sy. 2 (15 Mayıs 1938), s. 117-123; "Basitten Mürekkebe, Şekilsizlikten Şekilleşmeğe Doğru", sy. 3 (15 Haziran 1938), s. 204-208; "İştirakçilikten Ferdi Mesaiye ve Mülkiyete Doğru", sy. 4 (15 Temmuz 1938), s. 296-303; "Dinde Manizme İctimaî Hayatta da Sınıflara ve Büyük Malikânelere Doğru", sy. 7 (1 Birincikânun 1938), s. 556-560.

⁴⁸ Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Nu. 7775) bulunan *Hukuk Tarihi* (Elyazısı, 106 s) ders notlarında da İslâm ve Türk Hukuk Tarihi hakkında bentler görülmektedir. Bu kitabın matbu ilk cildinde (İstanbul, 1931-1932, 189 s. Kurtuluş Matbaası. Hukuk Talebesi Cemiyeti neşriyatından) Türkler ve Araplar hakkında da sayfalar bulunmaktadır. 1933'de basılında ise (İstanbul, 69 s. Güneş Matbaası, Hukuk Talebesi Cemiyeti neşriyatından) Araplar ve Türkler hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Kısaca Ağaoğlu tarafından okutulan derslerde "İslâm hukukunun konulara yaklaşımı hakkında bilgi vermekten özenle kaçınılması" yolundaki hükümler doğru değildir. Bu yanlış yorum için: M. Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul, 2014, s. 132. Bunun zıddı bir yorum için: Ziya Umur, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul, 1993, s. 28.

hi dersi Hukuk Başlangıcı ve Hukuk Tarihi hâline getirilmiş; dolayısıyla Hukuk Tarihi dersi müfredâtтан çıkarılmıştı. Yeniden Hukuk Tarihi ismiyle müfredâta girmesi Sadri Maksudî'nin Ankara'dan İstanbul'a naklini (28 Ekim 1943)⁴⁹ takiben olmuştur.⁵⁰

Üniversitenin açılmasını takiben Türk Hukuk Tarihi dersi ilk defa ihdas edilmiş ve bu esnada Şebinkarahisar mebusu olan Sadri Maksudî'nin uhdesine verilmişti. Bu dersi, Denizbank hâdisesinden dolayı vazifesinden affedildiği 21 Mart 1938 tarihine kadar devam etmiştir.⁵¹ Sadri Maksudî, İstanbul'daki dersleri için her ayın son haftasında Cumartesi, Pazar ve Pazartesi günlerini İstanbul'da geçiriyordu. Ekim 1934'den itibaren Hukuk Fakültesi'ndeki derslerini aylık olarak yapıyor ve Ankara'ya dönüyordu.⁵²

Sadri Maksudî, mebusluğunun nihayete ermesi üzerine ve on dört ay sonra, ancak 1 Mayıs 1939'da yeniden hocalığa, bu defa İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Türk Hukuk Tarihi ve Edebiyat Fakültesi'ne Türk Tarihi profesörlüğü ile avdet edebildi.⁵³ Sebebi bilinmeyen bir şekilde tekrar aynı senenin sonbaharında 26 Ekim 1939 tarihinde Ankara'ya Hukuk Fakültesi'ne Hukuk Tarihi ve Türk Hukuk Tarihi profesörlüğü ile döndü. 31 Mayıs 1940 tarihinde ise iki dersine Hukuk Felsefesi dersi de ilâve edilerek kendisine ord. profesörlüğü unvanı verildi.

Sadri Maksudî, 23 Ekim 1943 tarihine kadar bu vazifesinde kalmıştı. İstanbul'daki bu iki fakülte'deki derslerinin üzerinden alınması hakkında bir dilekçe vermesi üzerine bu vazifelerinden (31 Mayıs 1940) Kültür Bakanlığı tarafından affedilmişti.⁵⁴ Sadri Maksudî'nin bu ayrılığı üzerine yerine İktisat Fakültesi doçentlerinden Ömer Lütfü Barkan, Hukuk Fakültesi dekanı Ali Fuat Başgil tarafından, rektörlük makamına (10 Aralık 1940) teklif edilmişti.⁵⁵

⁴⁹ Bu ders Höning Richard ve Mehmet Yavuz Aksoy (Abadan) tarafından okutuluyordu: *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1936-1937 Son Sınıf Albümü*, İstanbul, 1937, s. 18, 23. 1938 senesinde de yine Türk Hukuk Tarihi dersinden başka Hukuk Başlangıcı, Felsefesi ve Tarihi dersi programda görünüyordu: *On Beşinci Yıl Kitabı*, İstanbul, 1938, s. 186. Hukuk Fakültesi'nin programı için: *Hukuk Fakültesi Lisans Tedrisat ve İmtihan Talimatnamesi*, İstanbul, 1937, 16 s. Bu metnin aynen nakli için: A. Bedri Edis, *Kültür Düsturu*, İstanbul, 1938-1939, s. 915-927; Emre Dölen, *Türkiye Üniversitesi Tarihi 4- İstanbul Üniversitesi, 1933-1946*, İstanbul, 2010, s. 775-788.

⁵⁰ Ziya Umur, "1933 Üniversite ıslâhatından sonra Hukuk Fakültesi programına Türk Hukuk Tarihi dersi konduğundan Umumi Hukuk Tarihi dersi bir müddet için programdan çıkarıldı. Fakat birkaç sene sonra Sadri Maksudî Arsal bu dersi yeniden okutmaya başladı" demektedir. Bu birkaç senenin kaç sene olduğu belli değildir. Ancak Sadri Maksudî'nin 21 Mart 1938 tarihine kadar, zaten programda olmayan bu dersi okutmadığı açıktır: Ziya Umur, "Tedrisat Bakımından Umumi Hukuk Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 32, sy. 1 (1966), s. 101-121.

⁵¹ Bu esnada bu dersi verebilecek ikinci bir isim hatıra gelmemiştir.

⁵² Hukuk Fakültesi'nin Rektörlüğe 11-11-1934 tarihli yazısı: Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1.

⁵³ Kültür Bakanı Hasan Âlî Yücel'in imzasını taşıyan 1 Mayıs 1939 tarihli kararname için: Türk Tarih Kurumu Arşivi Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1.

⁵⁴ Maarif Vekili Hasan Âlî Yücel imzalı ve 4-487 tarihli yazısı: Türk Tarih Kurumu Arşivi Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1.

⁵⁵ Ali Fuat Başgil'in tarihi değeri haiz yazısı şudur:

"Üniversite Rektörlüğüne- Profesör Sadri Maksudî Arsal'ın Ankara Hukuku'na alınması üzerine Fakültemizde münhâl kalan Türk Hukuku Tarihi dersini vekâleten İktisat Fakültesi doçentlerinden

Bu dersin bu tarihten sonra Ö. L. Barkan tarafından verildiğine dikkat çekilmelidir.

28 Ekim 1943 tarihinde Hukuk Tarihi ve Hukuk Felsefesi ord. profesörlüğü unvanı ile İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi kadrosuna geçti ve maaş kadrosu 1 Haziran 1944 tarihinde 125 liraya yükseltildi. Bu devrede Türk Hukuk Tarihi dersi Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın uhdesine verilmişti. 1 Eylül 1945 tarihinde de altmış beş yaşını ikmâl ettiğinden dolayı 108 lira maaşla emekliye çıkarıldı. Ancak Hukuk Fakültesi'ndeki derslerine, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde mebus seçilinceye kadar devam etti.

Sadri Maksudî, sicil dosyasında vazifelerini hülâsa olarak şöyle⁵⁶ ifade etmişti:

“İlk memuriyetim Maarif Vekâletinde Telif ve Tercüme Heyeti âzâlığdır. Bu heyete 1924'de 65 lira maaşla tayin olundum. Ve 1926'da Şubat ayında heyetin ilgası dolayısıyla ayrıldım. Bu tarihten evvel 1925'te Adliye Vekâleti'ne tâbi Hukuk Mektebi'nde Hukuk Tarihi profesörlüğüne tayin olunmuştum. Bu fakülte'deki vazifem 1938 senesine kadar devam etti. 1931'de Şarkikarahisar vilâyetinden mebus seçildim. 1935'de yeniden Giresun vilâyetinden seçildim. Bu suretle 1931'den 1939'a kadar Büyük Millet Meclis'i âzâlığı vazifesini ifa etmiş oldum. 1934'de İstanbul Edebiyat Fakültesi'nin Türk Tarihi, 1935'de İstanbul Hukuk Fakültesi'nin Türk Hukuk Tarihi profesörlüğüne tayin olundum. Bu vazifelerim 1938 20 Mart'a kadar devam etti. 1938'de bazı sebeplerden dolayı profesörlük vazifelerinden ayrıldım. 1939 1 Mayıs'ta yeniden 350 lira ücretle İstanbul Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi'nde Türk Tarihi, Hukuk'ta Türk Hukuk Tarihi profesörlüğüne tayin olundum. 9.XI.1939”.

b. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki Çalışmaları

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki Türk Tarihi profesörlüğünün başlangıcına I. Türk Tarih Kongresi'ndeki anlaşmazlıkların vesile olduğuna dikkati çekmek gerekir. Bu kongrede Kazanlı âlimler arasında bir anlaşmazlık olmuş; Yusuf Akçura ve Sadri Maksudî hükûmetin Orta Asya tarihi hakkındaki kuraklık nazariyesinin, yâni iktidarın yanında saf tutarken Zeki Velidî ise, Bolşevik İhtilâlindeki tavrını hatırlatır bir şekilde, yine bilhassa hükûmetle ve Sadri Maksudî ile karşı karşıya kalmıştı. Matbuata da akseden uzun münakaşalardan sonra Togan, İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'nden 8 Temmuz 1932 tarihinde istifa ederek tahsil ve doktora yapmak üzere Viyana'ya gitmiş ve ancak 1 Eylül 1939 tarihinde yeniden vazifesine dönebilmişti.⁵⁷

Zeki Velidî'nin vazifesinden ayrılmasını takiben verdiği Türk Tarihi dersleri bu defa

Ömer Lütfü Barkan'a verdirmeyi düşünmüyoruz. Ömer Lütfü Barkan hâlihazırda Türk Hukuku Müesseseleri tarihile en çok meşgûl olan çalışkan ve hevesli bir gençtir. Bu ders üzerinde muvaffak olacağını kuvvetle tahmin etmekteyiz. Türk Hukuk Tarihi dersi zaten yapılmış ve müdevven değil, tedvin edilecek bir derstir. Ve bunun tedvini Ömer Lütfü Barkan gibi bu sahada zevk ile çalışabilecek gençlerin işi olacaktır. İkinci sömestride başlatacağımız bu ders için kendisine münasip miktarda vekâlet ücretinin verilmesine müsaade buyurulmasını rica eder ve saygılarımı sunarım. 9-XII-940.”
Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1. Ayrıca dersin müfredatı ve ders hocasının Ö.L. Barkan olduğu hakkında: *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Rehberi*, İstanbul, 1942, s. 33-35.

⁵⁶ Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1.

⁵⁷ Bu hâdiseler hakkında geniş bilgi için: Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Ankara, 1989, s. 20-29.

başka bir Kazanlı âlime, Sadri Maksudî'ye tevdi edilmişti.⁵⁸ Bu derslere her ayın son haftasında Ankara'dan gidiyor ve Cumartesi 16-17; Pazar günleri 14-16 saatlerinde derslerini yapıyordu. Dersin mevzuu ise X. Asır ile XI. Asır arasında Orta Asya ve Şarkî Avrupa'da yaşayan Türk kavimleri ve onların kurdukları devletler; daha ileri derslerde ise VI. Asırda Orta Asya'da kurulan Büyük Türk Devletlerinin mufassal tarihi idi.⁵⁹ Sadri Maksudî'nin Edebiyat Fakültesi'ndeki bu dersleri Denizbank kazasından dolayı vazifesinden affedildiği 21 Mart 1938 tarihine kadar devam etmişti. Ancak bu dersleri için hazırladığı bir teksiri, kitabı veya bir metni elimize geçmemiştir. Mebusluğunun nihayete ermesi üzerine yeniden 24 Haziran 1939 tarihinde bu vazifesine dönmüş ise de kadrosunun Ankara Hukuk Fakültesi'ne nakli üzerine 31 Mayıs 1940 tarihinde bu vazifesinden istifası Maarif Vekili Hasan Âlî Yücel tarafından kabul edilmişti.⁶⁰

CC. Emeklilik Seneleri

Sadri Maksudî'nin emeklilik seneleri de hocalık hizmetleri ile geçti. Her şeyden önce daha hocalığının ilk günlerinden itibaren derslerini hiç aksatmamakla beraber hocalığına da her zaman ihtiyaç vardı ve bilhassa bu devrede Hukuk Tarihi ve Felsefesi dersi için başka bir hoca bulmak bahis mevzuu olmamıştı. Bilhassa İslâm öncesi Türk Hukuku hakkındaki bilgisi çok genişti. Bu itibarla emeklilik seneleri de hocalık ile geçiyordu. Bu hocalık hayatı 1950 seçimlerinde üçüncü defa mebus seçilmesiyle ebediyen nihayete ermişti.⁶¹

⁵⁸ İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün 3-10-1934 tarihli yazısı: Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1.

⁵⁹ Edebiyat Fakültesi'nin 3-10-1934 tarihiyle Rektörlüğe yazdığı yazı: Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1. Hocası Zeki Velidi'nin yerine derse giren Sadri Maksudî'nin bu hareketini bir kan dâvâsı hâline getiren Nihal Atsız, bilhassa saati 25 lira olan ders ücretini vesile ittihaz ederek aleyhine çok sert ve haksız yazılar yazmıştır. Sadri Maksudî bu yazılara cevap vermemiş veya bunlardan haberdar olmamıştır. Atsız, 1934 senesinde yazdığı iki yazıda da Sadri Maksudî aleyhinde çok sert hükümler vermiş ve cehaletini ileri sürmüştür: Atsız, *Makaleler*, İstanbul, 1997, c. II, s. 157-162, 271-273. Bu makaleler daha sonra, herhalde yanlışlıkla, tekrar basılmıştır: Atsız, *Basılmayan Makaleleri*, İstanbul, 2012, s. 161-164, 333-334. Keza, Atsız 1932'de aleyhinde yazdığı bir yazıda Ahmet Caferoğlu aleyhinde de müthiş bir cehalet edebiyatı yapmış (Atsız, *Basılmayan Makaleleri*, s. 242), tam 43 sene sonra Ahmet Caferoğlu'nun irtihâli üzerine yazdığı medihkâr vefeyât yazısında (Atsız, *Makaleler*, c. II, s. 103) "Birkaç gün önce ölen Prof. Caferoğlu Ahmet, Türk kültür hayatına büyük hizmet eden Dış Türklere biriydi" dedikten sonra bu gibi şahsiyetlere başka örnek olarak Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmed, Ayaz İshakî, Zâkir Kadirî, Abdullah Battal Taymas, Sadri Maksudî, Reşit Rahmeti Arat, Akdes Nimet Kurat, Ahmet Temir, Zeki Velidî Togan, Abdülkadir İnan, Mehmet Sadık Aran (San'an Azer) gibi isimleri zikretmiştir. Atsız merhumun Ahmet Caferoğlu ile Sadri Maksudî'den zımnî özür dilemesi ve haklarını teslim etmesi ancak bu iki ilim adamının irtihâlinden sonra vukubulmuştur. Bu arada *Basılmayan Makaleleri*'nin Dr. Buğra Atsız imzalı takdiminde (s. 9) tuhaf ve daha doğrusu çok yanlış yorumlar dikkati çekmektedir: "Hasan Âlî veya Sadri Maksudî'yi bugün bilmeyenler olabilir, ama bu bir mâzeret olmadığı gibi Atsız'ın makâlelerinden bunların kim oldukları ve ne herze yedikleri için haklarında yazıldıkları öğrenilebilir". Üslûptaki tarzın çok çarpıcı ve aykırı bir edebî örnek olduğu ortadadır.

⁶⁰ Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu. 309-1.

⁶¹ Sadri Maksudî'nin milletvekilliği için geniş ve kifayetli bir yazı için: Nasrullah Uzman, *agm*, s. 485-492.

4. Yazıları ve Kitapları

Sadri Maksudî'nin yazı hayatı çok genç yaşta başlamış ise de 1925'de Ankara Hukuk Mektebi'ndeki hocalık hayatına kadar, yâni ömrünün ilk kırk beş senesinde dikkati çeken bir yazı hayatı olmamıştı. Paris'ten döndükten sonra da ağabeyi Hadi Maksudî'nin gazetesi *Yulduz*'da, 1913-1917 devresinde sadece bir yazısı basılmıştı. Bu da 1914 Eylülünde Türk Dünyasının büyük bir kalemlî kahramanı olan Gaspıralı İsmail'in rıhleti üzerine yazdığı "Büyük emeller üstâdı" başlıklı yazısı olmuştu.⁶²

Sadri Maksudî'nin yazı hayatı bir bakıma Türkiye'de başlamış ve esas itibariyle mesaisini iki sahada teksif etmiştir. Bunlardan birincisi lisan meseleleri ve Türk Lisansı hakkındaki yazıları ve kitabıdır. Hayatının sonuna kadar bu sahada yazılar yazmış ve 1930 senesinde ise Avrupa'da iken hazırlamağa başladığı *Türk Dili İçin* (İstanbul 1930, 517 s.) serlevhalı kitabını bastırmıştır.

1925 senesinden sonra ise okuttuğu derslere dair kitaplara zaman ayırmış ve lisan meselesi haricinde yazdığı yazılar kıymetli ama mahdut sayıda kalmıştır. Yine de bu meselede işaret edilmesi gereken bir husus ise henüz eserlerinin, yazılarının ve kitaplarının tam bir tespitinden sonra nihâî hüküm verilebileceğine dikkati çekmek olacaktır. Ancak Kazan çevresinden gelen âlimler arasında Türkiye Cumhuriyeti'ne, Zeki Velidi Togan, Abdullah Battal-Taymas, Akdes Nimet Kurat ve Abdülkadir İnan ve diğerleri gibi, çok kıymetli hizmetlerde bulunduğu açıktır. Bu bakımdan hizmetleri ile daima hatırlanacaktır ve hatırlanmalıdır.

Sadri Maksudî'nin yazılarının bir dökümünü yapmak başka bir çalışmanın hedefi olabilir. Ancak bu yazılarını bastırdığı gazete mecmualar arasında *Türk Yurdu* (1911, 1924-1925, 1927, 1929, 1956), *Yulduz* (Kazan, 1914), *Hakimiyet-i Milliye* (1925-1926, 1929) *İkdam* (1925), *Milliyet* (1928-1929), *Tasvir* (1945-1946), *Cumhuriyet* (1948-1950) *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (1944) ve *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* (1940, 1945, 1947) bulunmaktadır. Meselâ kuruluşunda fikrî katkıda bulunduğu ve ilk âzâlarından biri olduğu Türk Tarih Kurumu tarafından çıkarılan *Belleten*'de (1937-) tek bir makalesinin bile basılmamış olması üzerinde durulması gereken dikkate değer bir durumdur. Diğer taraftan Türk Tarih Kurumu kongrelerinden ilk dördüne, her biri küçük bir kitap olabilecek tebliğleriyle katılmış ve dikkate değer metinlerini kongre zabıt kitaplarında bastırmıştır.⁶³ Hatırlanması gereken başka bir hacimli yazısı da *Tanzimat* hakkında

⁶² A. Battal-Taymas, *age*, s. 22. Bu yazının kısmen baskısı için: Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul, 1934, s. 190-192.

⁶³ Bu tebliğleri şöyle sıralanabilir: "Tarihin Âmilleri", *Birinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1932, s. 339-364; "Beşeriyet tarihinde Devlet ve Hukuk mefhumu ve müesseselerinin inkişafında Türk Irkının rölü", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1943, s. 1062-1093; "Farabî'nin kültür tarihindeki rölü", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1948, s. 352-367; "Eski Türk'lerdeki soy-oyamak teşkilâtının istinat ettiği esaslarla Kadim Yunanlıların genos-fratria teşkilâtında ve Kadim Romalıların gens-curia teşkilâtında hâkim olan esasların ayniyetine dair", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1952, s. 109-124. Bu son makalesi bizzat Türk Tarih Kurumu tarafından proje olarak hazırlanan Aşiretler hakkındaki bir kitapta bile mehzaz olarak ihmâl edilmiştir.

yüzüncü senesi vesilesiyle hazırlanan kitaptaki (“Teokratik devlet ve lâik devlet”, *Tanzimat* I, İstanbul, 1940, s. 58-95) yazısıdır. İşaret edilmesi gereken başka bir husus ise kurucu âzâlarından biri olduğu Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti çalışmalarına faal bir şekilde katılması ve bu cemiyet adına hazırlanan kitaplara bir yazar olarak katıldığıdır. Nitekim sadece yüz adet basılan *Türk Tarihinin Ana Hatları* (İstanbul, 1930, 605 s.) yazarları arasında yer almıştı.⁶⁴ *Türk Tarihinin Ana Hatları- Medhal Kısmı* (İstanbul, 1931, 87 s.) eserinin yarısı kaleminden çıkmıştır.⁶⁵ Kalemle katkıda bulunduğu başka bir kitap da Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından liseler için hazırlanan *Tarih* (1931, c. I, II, III, IV) kitabı olmuştur.⁶⁶ Netice itibarıyla çok miktarda sayılamayacak yazılarının bir külliyat hâlinde neşredilmesi de aslında kültür hayatımızın bir ihtiyacı olarak ve Cumhuriyete ilmiyle büyük katkılarda bulunan bir ilim adamına karşı ödenmesi gereken bir borç olarak görünüyor.

Basılmış veya elyazması hâlinde zamanımıza kadar gelmiş bütün kitaplarının bir listesi, zaman sırasına göre, verilebilir. Bunlardan Türk Hukuk Tarihi ve Hukuk Tarihi’ne dair ders kitapları üzerinde daha geniş bir şekilde durulmuştur:

A. Bütün Kitapları

1. *Maişet*, Kazan, 1900, 78 s. Roman.⁶⁷

2. *İlm’l-Arz*, (t.y.y), 30 s.

3. *Angiliyaya Seyahat* (1909’uncu Yılda), Kazan, 1914, 146 s.

4. *Türk Hukuku Tarihi*, Ankara, 1925-1926, 80+32 s. Ankara Hukuk Mektebi neşriyatı. TBMM Matbaası. İlk 48 ve son 32 sayfası çift sütundur.

5. *Hukuk Tarihi Dersleri- Hukuk Mektebi İkinci sene*, İstanbul, 1927, 415 s. Kader Matbaası. Ankara Hukuk Mektebi.

6. *Hukuk Tarihi Dersleri- İngiliz hukuk-ı amme ve Alman ve Rus hukuk tarihine müteallik bahislere ait takrir esnasında tutulan notlar*, Ankara, (1928?), 199 s. Ankara Hukuk Fakültesi son sınıf neşriyatından. Şapoğraf baskı. Buradaki fakülte isimlendirilmesi vaktinden önce konulmuş ve değiştirilmiş isim olabilir. Bu kitap da 1927-1928 ders yılında son sınıfta okutulan notlar olabilir. Ankara Hukuk Mektebi, Vekiller Heyeti kararıyla 9 Aralık 1931’de Ankara Hukuk Fakültesi ismini almıştı.

7. *Hukuk Tarihi*, Ankara, 1928, 384 s. “Ankara Hukuk Mektebi Hukuk ve Türk

⁶⁴ Bu kitabın yazarları arasında Sadri Maksudî’den başka Afet İnan, Mehmet Tevfik (Bilge), Samih Rifat, Yusuf Akçura, Hasan Cemil (Çambel), Şemsettin (Günaltay), Vasıf (Çınar), Yusuf Ziya (Özer) bulunuyordu. Bu kitap Türk Tarih Kurumu tarafından da (2014) yeniden basıldı.

⁶⁵ Turgut Akpınar, *İstanbul Üniversitesinde 50 Yıl Öncesi Bazı Büyük Hocalarımız ve Kültürümüze Katkısı Olmuş Yabancı Bilginler*, İstanbul, 2004, s. 44.

⁶⁶ Bu kitabın yazarları arasında Sadri Maksudî’den başka M. Tevfik (Bilge), Samih Rifat, Akçuraoğlu Yusuf, Reşit Galip, Hasan Cemil (Çambel), Afet Hanımefendi, Baki Bey (Vandemir), İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), Reşit Saffet (Atabinen), Şemseddin Bey (Günaltay), Şemsi Bey (Miralay), Yusuf Ziya (Özer), *Tarih*, İstanbul, 1931, c. I, s. VII.

⁶⁷ Hakkında bilgi için: A. Battal-Taymas, *age*, s. 21.

Hukuk Tarihi müderrisi Sadri Maksudî Beyefendi'nin 1927-1928 ders senesinde takrir buyurdıkları derslerden muktebestir". Şapoğraf baskı.

8. *Hukuk Tarihi*, Ankara, (ty), 180 s. Ankara Hukuk Fakültesi Talebe Neşriyatı: 1. Eski harfli bu ders kitabının sayfa numaraları lâtin rakamlarıyla verilmişti. Fakülte isminden sonraki sene, 1932'de basılmış olabilir.

9. *Türk Dili İçin*, İstanbul, 1930, 517 s. Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından. Milli Seri: Sayı: 1.

10. *Türk Hukuku Tarihi*, Ankara, 1932, 188 s. Şapoğraf baskı.

11. *İskitler-Sakalar*, Asya Hunları, Yüceçiler, Avrupa Hunları, Ankara, 1932, 61 s. Türk Tarihinin Ana Hatları.

12. *Orta Asya Türk Devletleri*, Ankara, 1934, 50 s. Türk Tarihinin Ana Hatları-Seri müsveddeler.

13. *Hukukun Umumî Esasları-Hukukun Pozitif Felsefesi*, Ankara, 1937, c. I, 224 s. Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı.

14. *Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara, 1941, 582+XVII s. Ankara Hukuk Fakültesi neşriyatından. Bu kitabın dış kapağındaki ismi *Umumî Hukuk Tarihi* ve baskı senesi ise 1942'dir.⁶⁸ Alt başlığı şöyledir: "*Eski Hind, İran, Atina ve Isparta'nın hukuki müesseseleri. Roma'nun siyasî ve hukukî teşkilâtı, içtimaî ve iktisadî bünyesi*". Kitabın bundan sonraki metinlerinde pek az değişiklik bahis mevzuudur. Bu kitap daha sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesitarafından 1944 ve 1948 senelerinde iki defa *Umumî Hukuk Tarihi* ismiyle basılmıştır.

15. *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İstanbul, 1946, 320 s. Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını. Bu kitabın "İslam Filozofları - El-Kindi, Farabî, İbni Sina; İslâm Âleminde Mistisizm-İspanya'da İslâm Filozofları- İbni Bace, İbni Tufayil, İbni Rüşd, s. 46-59; Orta zamanlarda İslâm Âleminde Hukuk Felsefesi- Farabî'nin mükemmel devlet hakkındaki fikirleri, faziletli devlet, Farabî'nin reis olan uzuv hakkındaki fikirleri, riyaset ve akıl, faziletli Medine reisinin malik olması lâzım olan vasıfları, cehalet ve dalâlet devletleri ahalsinin reyleri, Farabî'nin faziletli devlet hakkındaki fikirlerinin hülâsası; İbni Haldun, Hükümdarlara nasihat mahiyetinde eserler; Balasagunlu Yusuf Has Hacib ve *Kutadgu Bilik*, s. 130-149" gibi bölümleri mühimdir ve şimdiye kadar lâyük olduğu alâkayı görmediği söylenebilir.

16. *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, 416 s. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından.

17. *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul, 1955, 224 s. Çeltüt Basımevi. Bu kitabın ikinci baskısı (İstanbul, 1972, 196 s.) kızı Adile Ayda tarafından hazırlanmıştır.

⁶⁸ Kitabın Lâtin harfli bu ilk baskısı hakkında bir tanıma yazısı için: Kemal Fikret Arık, "Sadri Maksudi Arsal: Umumî Hukuk Tarihi", *Adliye Ceridesi*, sy.1 (Ocak 1943), s. 59-61.

B. Türk Hukuk Tarihi Kitapları

1. Türk Hukuku Tarihi Dersleri

Türk Hukuku Tarihi dersinin Sadri Maksudî ile başlayan hikâyesine geçmeden önce bir bakıma bu sahanın ilk metinleri ve örnekleri olarak görülebilecek kitap hâlindeki neşriyata işaret etmek ve bunları hatırlamak gerekir.

Ahmet Lütfî'nin *Mir'at-ı Adalet yahud Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliye* (İstanbul, 1304, 215 s. Nişan Berberyan Matbaası) kitabı Türk Hukuk Tarihi hakkındaki kitapların bir bakıma habercisi olarak görülebilir. Bu nev'iden kitaplar bahsinde bunu zikretmemek mümkün değildir. Bu meyanda müellifi Ahmet Lütfî'nin de bir adliye mensubu olduğuna dikkati çekmek gerekir⁶⁹.

Daha sonra devrin ünlü hukukçularından Mahkeme-i İstinaf Ticaret reisi ve Mekteb-i Hukuk-ı Şahâne ticaret-i bahriye muallimi Kostaki Vayani'nin *Hukuk-ı Bahriye Tarihçesi* (İstanbul, 1311, 48 s.) isimli eseri dikkati çekmektedir. Bu kitabın tâbii Kitabhâne-i Hukuk dizisinin nâşiri vekendisi de bir hukukçu olan Abdurrahman Adil (Eren, Selânik, 1867-İstanbul, 8 Kasım 1942) olmuştu. Yine bu diziden Abdurrahman Adil'in tab ettiği iki kitap da yine hukuk tarihine dair kitaplar zümresine dahil edilebilir. Bunlardan birincisi Kemalpaşazade Said'in⁷⁰ imzasız risâlesi *Tarih-i Hukuktan Bir Sahife* (İstanbul, 1311, 24 s.)⁷¹ ve diğeri de Abdurrahman Adil'in kendi telif-kerdesi olan ve mahkemenin tarihçesini ihtiva eden *Mahkeme-i Temyiz* (İstanbul, 1312, 134 s.) isimli kitabıdır.⁷²

Cumhuriyet devrinde sadece ismi bile kendisini dikkat edilmeye değer kılan kitap, İzmirli İsmail Hakkı tarafından telif edilen *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* (Ankara, 1932, 45 s. Türk Tarih Kurumu neşriyatından) adlı kitaptır. Kitabın dikkate değer bir muhtevaya sahip olduğunu arabaşlıkları göstermektedir: Önsöz, s. 2; 1-Peygamberin büyükbabası, s. 2; 2- Evs ve Hazreç kabileleri, s. 5; 3- Üç Türk sahabî, s. 5; 4-Peygamberin Türkçe mektubu, s. 6; A- Hukuk kısmı, s. 7; İlk devre, s.7; İkinci devre, s. 9; Üçüncü devre, s. 10; İlk Türkeli hukuk âlimleri, s. 12, Dördüncü devre, 12; Hukuk ilminin vaz'ı ve tedvini, s. 16; Kurultay âzâsı, s. 17; Ebu Hanife'nin prensipleri, s. 19; Mezhebin yayılması, s. 25; Müstakil müçtehitler, s. 29; Meşhur fakihler, s. 30; Kitap tedvini, s. 32; Beşinci devre, s. 32; Meşhur büyük fakihler, s. 39; Altıncı devre (656 hududu-Zamanımıza kadar) s. 40;

⁶⁹ Ahmet Lütfî'nin (İspartalı Mustafa Ağa oğlu, Tırnova, hicrî 1259) ölüm tarihi hariç meslekî hayatı için: Adliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri, c. 01, s. 546-547.

⁷⁰ Tespit eden Ali Adem Yörük, "Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehir", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. LXX, sy. 1(2012), s. 480.

⁷¹ Son zamanlarda Türk Hukuk Tarihi neşriyatı hakkında yapılan bir yüksek lisans tezinde bu kitabın, hakkında hiçbir bilgisi olmamasına rağmen, Abdurrahman Adil tarafından intihâl edildiği yolunda yanlış, hattâ abes yorumlar yapılmıştır. Said Bey'in isminin konulmamasının sebebi olarak siyasî mimli şahsiyetlerden olması ihtimâli hatıra geliyor. Bu yanlış yorumlar iki kişiyi birden töhmet altına sokmaktadır ve hiçbir delili yoktur. Bu yorumlar için: Seda Dunbay, *age*, s. 47-55.

⁷² Abdurrahman Adil Eren'in (Selânik, 1867- İstanbul, 8 Kasım 1942) kısa hayat hikâyesi için: Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1958, s. 403. Kemalpaşazade Said Bey'in matbuat âlemindeki nâmı, yaz-kış lâstik giydiği için, Lâstik Said idi.

656-1000 hududu, s. 40; 1000 hududu-Zamanımıza kadar, s. 43-45. Daha önce de işaret edildiği üzere kitapta devrin milliyetçi duyguları sezilmektedir.⁷³

Bu devirde işaret edilmesi gereken başka bir isim olan Hüseyin Namık Orkun tarafından 1935 senesinden itibaren cüzler hâlinde hazırlanan ve Adliye Vekilliği neşriyatı arasında basılan *Türk Hukuk Tarihi* başlıklı eserini de hatırlatmak gerekir. Bu eserin birinci kısmı *Araştırmalar ve Düşünceler* (214 s.), ikinci kısmı ise *Belgeler* (692 s.) alt başlığını taşımaktadır. Bu kıymetli teşebbüsün yarım kalmış olması Türk Hukuk Tarihi bakımından büyük bir kayıptır.⁷⁴ Bu devirde Türk Hukuk Tarihi hakkında kıymetli ve çığır açan araştırmalar yapan M. Fuat Köprülü ve Ömer Lütfü Barkan'ın eserleri üzerinde ise ayrıca durmak gerekir. Bu devrede basılan *Adalet Teşkilâtının Tarihi Tekâmülü* (Yusuf Ziya Özer, Ankara, 1936, 14 s. Hapısane Matbaası) isimli konferans metni bu meyanda hatırlanmalıdır.

Türk Hukuku Tarihi ilk defa Ankara Hukuk Mektebi'nde ders olarak müfredata dahil edilmişti. Türkün büyük ve zengin bir tarihi olduğu gibi kadim ve kıymetli bir hukuku da tarih boyunca hep olmuştu ve bunun bilinmesi gerektiği yolunda, Cumhuriyet bânilerinin bir inancı vardı. Esasen yaptığı hukuk tahsili esnasında sadece Garbın değil Türk dünyasının da kadim ve kıymetli bir hukuku olduğu hakkında bir bilgi birikimine ve daha mühimmi Türk hukukuna dair bir inanca sahip olduğunu ifade etmek gerekir. Böyle bir inanç ile dünyada ilk defa bir yüksek mektepte Türk Hukuku Tarihi bir ders olarak müfredata dahil edilmişti. Bu dersin müderrisi olarak hatıra gelen tek isim ise Sadri Maksudî Bey olmuştu. Dersin birinci ve ikinci sömestrede haftada bir saat okutulmasına karar verilmişti. Müfredatı⁷⁵ ise ayrıntılı olarak tespit edilmişti.

1.1. *Türk Hukuku Tarihi*: Bu dersin talebeler tarafından tutulan ilk 1925-1926 ders senesinin notları bu sahada, sadece Türkiye'de değil dünyada da, basılmış ilk metini teşkil etmiştir.⁷⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası'nda hurufat ile iki sütun hâlinde ve büyük boy olarak basılan kitabın (80+32+8 s.) üzerinde matbaa ismi ve tarih bulunmamaktadır. Kitabın ilk kısmında s. 49-80 sayfaları tek sütun olarak basılmıştır. Son sekiz sayfası Türk Hukuk Tarihi imtihanı için talebeye verilen 50 suali ihtiva etmektedir. Bu kitap sadece Türkiye'de değil, dünyada da Türk Hukuk Tarihi hakkında yazılmış ilk kitap olma vasfına sahiptir.

Bu dersin fahrî profesörü Başvekil İsmet Paşa'ya zaman zaman "Muhterem Paşa hazretleri ve Pek muhterem Paşa hazretleri" hitabıyla devam eden birinci derse ve dersin mehzallarına dair birinci dersten sonra ara başlıklar dikkati çekmektedir. Bunlar kitabın I. kısmında şöyle sıralanmaktadır: Asya-yı vüsta Türk vatanıdır, s. 11; Türk ırkına mensup halklar, s. 26;

⁷³ Murteza Bedir, "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*- Türk Hukuk Tarihi Sayısı, İstanbul, 2005, c. 3, sy. 5, s. 44. İzmirli'nin bu kitabı için: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Nu. A.I-3814-a.

⁷⁴ Hüseyin Namık Orkun'un bu neşriyatı hakkında yazılan bir yazıda kısa bilgi verilmiştir: Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Hukuk Tarihi Açısından Hüseyin Namık Orkun ve Fasikülleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, s. 805-821.

⁷⁵ Metni için: *Ankara Hukuk Mektebi Talebe Rehberi 1926-1927*, İstanbul, 1926, s. 74-79. Müfredat metninin tamamı için bkz. EK 2.

⁷⁶ Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi'nde (Nu. 348-21-SAD) ve Millî Kütüphane'de (A.4182) birer adet bulunmaktadır. İki nüsha da şahsî kütüphanemizde mevcuttur.

Şimalî asya Türkleri, s. 27; Garbî Asya-yı vüsta Türkleri, s.28; Özbekler, s. 30; Türkmenler, s. 30; Karakalpak, s. 31; Kazan halkı, s. 31; Kıpçak Türkleri, s. 32; Yakın Asya Türkleri, s. 33; Afganistan Türkleri, s. 34; Medhâl-Dördüncü ders, Türk lisanı, Kurganlarda bulunmuş eserler, Taşlara, kayalara yazılmış eserler, şehir harâbeleri, suyuolları, arklar, s. 35; Kurganlar, s. 39; Eski Türklerin madenciligi, s. 43; Beşinci ders-Şarkî Hun Devleti, s. 44; Şarkî Hun Devletinin idarî teşkilâtı ve hukuku, s. 49; Altıncı ders- Kable'l-milâd Türk Devletindeki hukuk-ı hususiyesi ve Hunların beyne'l-milel münabesâta dair telâkkileri, s.57; Büyük Motu tarafından Çin İmparatoriçesine yazılan bir mektubun tercümesi, s. 62; Yedinci ders-Altıncı asırda teessüs eden büyük bir Türk devletinin menşei, Türklerin Türk ismiyle cihan tarihine çıkmaları, s. 71; Kitabın II. Kısmı-8. Ders- Altıncı asırdaki Türk Devletinin beyne'l-milel münasebetleri, s. 1; Şapolyo Han'ın mektubu, s. 2; Altıncı asır Türklerinin örf ve âdâtı hakkında Çin sâl-nâmelerinin verdiği malûmat, s. 3; 9. Ders-Yenisey Orhun kitabelerinin kıraati tarihi, s. 5; 10. Ders-Türk devletinin sukûtu, Uygur tötonlarının idaresi, Çin protektoratı üçüncü Türk devleti, Kutluk sülâlesi devri, s. 9; Kutluk devletinde Türk zümrelerinin merkezî hana münasebeti, s. 17; Kutluk sülâlesi devrindeki Türklerin hukuka aid telâkkileri ve hukukî müesseseleri, s.18; Töre, s. 19; Ceza usûlü, s. 20; Nikâh, s. 20; 11. Ders-Şimâlî Uygurların örf (ve) âdâtı ve hukuk müesseseleri, s. 21; Eski Kırgızlar ve onların örf ve âdâtı ve hukukî telâkkileri, s. 27; 12. Ders- Cenubî Uygurlar, Çin Türkistan'da eski Türk devletleri, Çinî Türkistan Türklerinin örf ve âdâtı, medeniyetleri, Budizm, Hıristiyanlık (Nasturyanizm, Maniheizm), mezheplerinin Türkler arasında intişarı, Uygur yazısı ve edebiyatı (*Kutadgu Bilig*). Bu muhteviyâtın hülâsası, *Kutadgu Bilig*'e göre Türk devleti teşkilâtı. İdare memurları, rütbelere mansıplar, ahalinin muhtelif sınıflara inkisamı, s. 29-32.

1.2. *Türk Hukuku Tarihi* dersinin elde bulunan ikinci ders notları teksiri mektebin fakülte hâline getirildiği (9 Aralık 1931) tarihinden sonra ve büyük bir ihtimâl ile 1932 senesinde, eski harflerle, basılmıştır ve *Türk Hukuku Tarihi* ismini taşımaktadır. Kapakta Ankara Hukuk Fakültesi kaydı bulunmaktadır. Şapigraf usûlüyle basılan kitap (188 s.) ders kitabı (15.5x25.4) ebadındadır.⁷⁷

“Efendiler. Hukuk Fakültelerinde ötedenberi hukuk tarihleri tedris olunmaktadır” cümlesiyle başlayan ders notlarında şu ara başlıklar dikkati çekmektedir: Türklerin vatani, s. 2; Irk, s. 7; Türk ırkına mensup kavimler, s. 9; Şimâlî Asya Türkleri, s. 11; Orta Asya Türkleri, s. 12; Özbekler, s. 13; Türkmenler, s. 14; Karakalpaklar, s. 14; Şarkî Avrupa Türkleri, s. 15; Yakın Asya Türkleri, s. 18; Afgan Türkleri, s. 18; Azerbaycan Türkleri, s. 18; Anadolu Türkleri, s. 19; Anadolu Türkleri buraya ne vakit yerleştiler, s. 20; Türk harsı ve âsârı, s. 26; Eski Türklerin madenciligi, s. 35; Şehir harâbeleri, s. 36; Orhun yazıları, s. 41; Şarkî Hun Devleti, s. 44; Hun Devletinin teşkilâtı, s. 46; Hunların ceza kanunları, s. 48; Büyük Motu tarafından Çin İmparatoruna yazılan bir mektubun tercümesi, s. 50; Tukyü Devleti-Altıncı asırda Türk Devleti, s. 59; Türk Devletinin Çinlilerle münasebeti, s. 64; Şapolyo Hanın Çin İmparatoruna mektubu, s. 47; Kutluk Sülâlesi devri, s. 71; Orhun kitabelerine göre Kutluk Sülâlesi devrinde Türk Devletinin teşkilâtı ve bu devir

⁷⁷ Bu kitabın bilebildiğimiz kadarıyla tek nüshası şahsî kütüphanemizdedir.

Türklerinin hukukî telâkki ve müesseseleri, İl-Han-Bey-Budun, s. 79; Türe, s. 87; Ceza teşkilâtı, s. 88; Hukuk-ı hususiye, s. 90; Uygur Devleti, s. 93; Kırgız Devleti, s. 99; Cenubî Uygurlar, Turfan Hanlığı-Karaşar Hanlığı-Foça Hanlığı-Kaşgar Hanlığı-Hokan Hanlığı, s. 101; Din-İslâmiyet'ten evvel Türklerin dini, Konfüçyüs Mezhebi-Buda mezhebi-Zerdüşt Mezhebi-Manas Mezhebi- Nasturyanizm Mezhebi, s. 107; İslâmiyet Devri, s. 117; Türk Ülkesinde İslâmiyet nasıl intişar etmiştir, s. 127; Arabların idare usûlü, s. 128; Arab Ülkesinde Türkler, s. 133; İslâm Hukuku, s. 144; İslâm Hukukunun menbaları, mezhepler, s. 146; İmam-ı Âzam Mezhebi, s. 146; Mâlikî Mezhebi, s. 147; İbn Hanbel Mezhebi, s. 148; Ebu Hanife Mezhebinin hukukî esasları, s. 148; İslâm Devletinin teşkilâtı, s. 154; Adliye teşkilâtı, s. 164; Selçukîler, s. 167; Büyük Selçukî Devletinin teşkilâtı, s. 180; Selçuk Devletinin askerî teşkilâtı, s. 182; Adliye teşkilâtı, s. 184; Anadolu Selçukîleri, s. 186-188.

1.3. *Türk Hukuku Tarihi*'nin elimizde bulunan üçüncü metni 1938 senesi mezunlarından Seblâ Refet Üner'in 1935-1936 dersi senesinde eski harflerle tuttuğu el yazısı ders notlarıdır ve Türk Hukuk Tarihi başlığını taşımaktadır. 15.5x19.5 cm ebadındaki defterdeki notlar 174 sayfadır.

Türk Hukuk Tarihi'ndeki başlıklar şu sıra ile görünmektedir: Millî hukuk tarihinin doğuşu, s. 1; Hukuk tarihinin ayrılığı, s.2; (Türk Hukuku Tarihinin menbaları), s. 3; (Türk Orta Asyanın) hududu, s. 6; Düzlükleri, s. 7; Kumlukları, s.8; İklim, s. 9; Mukaddeme-Eski Türklerden kalma medeniyet eserleri, s. 11; Mezardan çıkarılan eşya, s. 15; Şehir harâbeleri, s. 19; Türklerin eski dinleri, Fetişizm-Totemizm-Şâmanizm-Konfüçyüs Mezhebi-Buda Dini-Hıristiyan dini-Zerdüşt, s. 20; Türk Hukukuna kaynaklar, s. 38; Uygur Edebiyatı, s. 43; Oğuz menkıbeleri, s. 49; Askerî teşkilât, s. 56; Çin menkıbeleri, s. 57; Şarkî Romalıların menbaları, s. 61; Hiyugnu Devleti, s.62; Sümer Türkleri, s. 65; Orta Asya'da teessüs eden Türk Devletlerinin bâzı tarifleri ve hukukî teşkilâtları, s. 77; Orta Asya Hunları-Hiyungnu- devletinin teessüsü, s. 78; Mete devrinde teşkilât, s. 80; Hunlarda askerî teşkilât, s. 83;Hunlarda iktisadî teşkilât, s. 84; Hunların beynel-milel münasebetleri, s. 85; Muahe- de numunesi, s. 86; Tuki-yu Devleti, s. 90; Türk Bumin-İstemi Han Devletinde hukukî teşkilât, s. 96; Uygur Devleti, s. 101; Kadim Türklerde miras, s. 111; İslâm devri, s. 115; İslâm Hukuku, s. 123; İslâm Hukuk-ı ammesi, s. 129; Millet'in halifeye karşı vazifesi, s. 133; Adliye teşkilâtı, s. 135; Büyük Selçuklu Devletinin teşkilâtı, s. 137; Adliye teşkilâtı, s. 140; Sefaretler hakkındaki esas, s. 140; Konya Selçukîlerinin teşkilâtı, s. 143; Osmanlı devri hukukî tarihi, s. 142 mükerrer sayfa; Kuruluş devrinde ahali, s. 147; Büyüklük devri, s. 150; Osmanlı devletinde tahta tevarüs meselesi, s. 154; Divan-ı Hümâyunun hukukî mahiyeti, s. 156; Büyük vezirlik müessesesinin menşei, s. 156; Büyük vezirin tahsisatı, s. 157; Kadıaskerin hukukî imtiyazları, s. 158; Osmanlı Devletinde ulemâ teşkilâtı, s. 160; Kazâî teşkilât, s. 162; Fetva teşkilâtı, s. 164; Maliye teşkilâtı, s. 165; Vâridat kaynakları, s. 166; Vergi toplama usûlleri, s. 167; Osmanlı Devletinde arazi teşkilâtı, s. 169; Tımar teşkilâtı tarihçesi, s. 172; Osmanlı Devletinin inhitat ve sukûtu esbâbı, s. 173-174.

1.4. Türk Hukuk Tarihi dersinin İstanbul Hukuk Fakültesi'nde, 1938-1939 ders senesinde ikinci sınıflara okuttuğu ders notlarının basıldığı hususunda bizzat bu notları teksir

eden talebesi Cevad Odyakmaz'ın verdiği bilgiler kendi hâtıralarında ifade edilmiştir. Yine ifadesine göre daha sonraki senelerde de bu ders notları çoğaltılmıştır. Ancak bu notların bir nüsha teksirini ele geçirmek şimdilik mümkün olmamıştır.⁷⁸

1.5. *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, 416 s. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından. II. Baskı Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014. Bu kitap Sadri Maksudî'nin 1925 senesinde, önce Ankara'da ve daha sonra da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde, senelerce okuttuğu Türk Hukuku Tarihi derslerinin olgunlaşmış bir semeresidir. Bir bakıma bu sahanın ilk temsilcisi olan rehber kitabıdır.⁷⁹ Halen değerini aynen muhafaza eden bu kitabın; Türkçe, Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca ve Arapça lisanlarında zengin bir mehzaz kütüphanesine dayanan bu kitabın İslâm öncesi ve ilk İslâm devirlerinin bir kültür tarihi olarak da kabûl edilmesi gerekir.

2. Hukuk Tarihi Derslerine Dair Kitapları

Türkiye'de Hukuk Tarihi dersinin seyri hakkında ortaya konulmuş olan bilgilerin henüz başlangıç safhasında olduğu söylenebilir. Bu sahadaki kitapların bile tam bir tespiti yapılmış değildir⁸⁰.

Mahmud Esad Efendi'nin İstanbul Dürülfünun'u Hukuk Mektebi için 1331'de (1915) bastırıldığı *Tarih-i İlm-i Hukuk* isimli eseri ilk ders ve hukuk tarihi kitabı olarak zikredilmekte⁸¹ ise de bu tespit en azından tashihe muhtaç gibi görünmektedir.

Hukuk Tarihi hakkındaki ilk metin Hukuk Mektebi müderrislerinden Münif Paşa'nın kaleminden, neredeyse, bir ders kitabı hacminde olan bir mecmuanın bölümüdür.⁸² Nitekim sadece kendisinin imzasını taşıyan ve talebelerinden Sabit tarafından basılan *Medrese-i Hukuk* (ilk nüshası 29 Mart sene 298)⁸³ başlıklı hukuk mecmuasında veya ders takrirlerinde "kısım-ı sâlis" olarak isimlendirilen bölümü (s. 200-231) hukuk tarihine tahsis edilmiştir. Liège Üniversitesi (Belçika) hukuk profesörlerinden Parfait Joseph Namur (1815-1890) tarafından yazılan hukuk ansiklopedisini (*Cours Encyclopedie du Droit*) esas alan bu bölüm bu bakımdan, tercüme olmakla beraber, Garp hukuku hakkındaki ilk hukuk tarihi metni sayılmak mecburiyetini getirmektedir. Bir bakıma modern mânâda ve muhtevada ilk hukuk tarihi metni sayılması gereken bu bölümün müfredât tasnifi şu şekildedir: Tarih-i hukuka müteallik olub bir mukaddeme ile altı bâbı havidir. Mukaddeme (s. 200).

⁷⁸ Geniş Bilgi için: Cevad Odyakmaz, *Anularla Düünden Bugüne*, İstanbul, 2011, s.227-229.

⁷⁹ Bu kitabın kıymetini farkedene ilk yazılardan biri için: Kemal Salih Sel, "İlk Türklerde Hukuk", *Cumhuriyet* (21 Şubat 1948), s. 2.

⁸⁰ Bu sahada Hukuk Tarihi dersinin II. Meşrutiyet devrinde ihdası hakkında Ali Adem Yörük tarafından yazılan araştırmada kıymetli bilgiler bulunmaktadır: "Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. LXX, sy. 1 (2012), s. 489-504.

⁸¹ M. Akif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul, 2014, s. 131-132; Ali Adem Yörük, *agm*, s. 487-491.

⁸² Bu metni ilk başta Mahmut Esad Efendi'nin kitabıyla muhteva benzerliğinden dolayı kendisine atfetmiştim. Yazımımı okuyup kıymetli ikazlarda bulunan Dr. Ali Âdem Yörük sayesinde bu yanlışımı tashih ettim. Kendisine müteşekkirim.

⁸³ Pazartesi ve Perşembe günleri çıkar, bir nüshası altmış parayadır.

Bâb-1 evvel-Ezmine-i atıkaya dair olub beş faslı müştemildir: İraniler, Hindîler, Çinîler (s. 200-202); Fasl-1 sâni- Mısırliler, Finikeliler, İbraniler (s. 202-203); Fasl-1 sâlis- Yunanlılar (s. 203-207); Fasl-1 râbi- Romalılar (s. 207-210). Bâb-1 sâni- Roma yâni Garp İmparatorluğunun sukût ve inkırazından sonraki hukukun tarihine müteallik olub beş faslı havidir: Fasl-1 evvel-Hukukun arz yâni memlekete nazaran olmayub da eşhasa nazaran olduğuna dairdir (s. 210), Fasl-1 sâni- Roma hukukunun barbarların istilâsından sonraki ahvâli hakkındadır (s. 210-213), Fasl-1 sâlis- Barbarların kanunları hakkındadır (s. 213-216), Fasl-1 râbi- Sak mecmuaları hakkındadır (s. 216), Fasl-1 hâmis- Frankların krallarının ve bilhassa Şarلمان'ın evamir ve iradelerine dairdir (s. 216-217). Bâb-1 sâlis- Feodalite ve fief yâni emaret ve mâlikâne ile de tercüme olunabilen bir nev'i atik timar ve zeamet zamanlarına dair olub iki faslı şâmildir: Fasl-1 evvel- Ahvâl-i umumiye hakkındadır (s. 217-219), Fasl-1 sâni- Feodal hukukunun menabii hakkındadır (s. 219-221). Bâb-1 râbi- Âdatın ketb ve tahriri hakkındadır (s. 221-222). Bâb-1 hâmis- Droit Canonique ve droit canon yâni hukuk-ı kanuniye tâbir olunan ve kiliseye mensub olan bir nev'i hukuka dair olub sekiz faslı müştemildir: Fasl-1 evvel- Malûmat-ı ibtidaiye ve kilise mehakimi hakkındadır (s. 222-225); Fasl-1 sâni- Degredi Gratin namıyla mevsum olaneserden mukaddem olan menabi ve mehaz-ı hukuk-ı kanuniye hakkındadır (s. 225-226); Fasl-1 sâlis- Degredi Gratin hakkındadır (s. 226-227); Fasl-1 râbi- Papa Dokuzuncu Greguvar'ın emriyle yapılan mecmua-yı evamir hakkındadır (s. 227-228); Fasl-1 hâmis- Sakst hakkındadır (s. 228); Fasl-1 sâdis (s. 228-229), Fasl-1 sâbi- "Oksravagant"lar hakkındadır (s. 229); Fasl-1 sâmin- "Bol"lar hakkındadır (s. 229); Bâb-1 sâdis- Fransa krallarının ferman ve buyrultuları hakkındadır (s. 229-231). Bölüm "Temmeti'l-kitab bi-siyani'l-Meliki'l-Vehhâb" duasıyla nihayete ermişti.

Sadri Maksudî, önce Ankara Hukuk Fakültesi'nde ve daha sonra da İstanbul Hukuk Fakültesi'nde Hukuk Tarihi dersleri vermiş ve bu derslere dair ders notları ve kitapları neşretmiştir. Bu dersi Ankara Hukuk Fakültesi'nde ilk sene (1925-1926), bu sıralarda Ziraat Bankası hukuk müşaviri olan Şevket Memedali (Bilgişin)⁸⁴ okutmuş ve bu dersin notlarını da bastırılmış (*Hukuk Tarihi*, 1926, 144 s. TBMM Matbaası, Çift sütun) bulunuyordu. İkinci sene ayrılması üzerine, bu dersi de 1926-1927 ders senesinden itibaren Sadri Maksudî vermeğe başlamıştır.

Sadri Maksudî tarafından okutulan Hukuk Tarihi dersinin müfredatı *Talebe Rehberi*'nde⁸⁵ tafsilâtli bir şekilde tanzim edilmişti.

1925-1926 senesinde sadece Türk Hukuku Tarihi derslerini okutan Sadri Maksudî 1926-1927 ders senesinden itibaren bu dersine ilâveten Hukuk Tarihi derslerini de okutmaya başlamıştı.

Bu derslere dair notları daha ilk ders senesinin sonunda basılmıştı. Daha sonra da okuttuğu bu derslerin notları müteaddit defa basıldı ve bu notların son baskısı 1948'de yapılmıştır.

Bu kitabının görülebilen baskıları, tarihlerine göre, şöyle sıralanmaktadır:

⁸⁴ Şevket Mehmet Ali Bilgişin'in (1892-1953) kısa hayat hikâyesi için: Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1958, s. 477-479.

⁸⁵ İstanbul, 1926, s. 56-74. Kısmen neşri için: Ahmet Mumcu, *age*, s. 135-139. Müfredat metninin tamamı için bkz. EK 3.

2.1. İkinci sene-*Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul, 1926-1927, 415 s. Kader Matbaası. Ankara Hukuk Mektebi. 1926-1927 sene-i tedrisiyesinde tahrir edilen ders notları.

2.2. *Hukuk Tarihi Dersleri*- İngiliz hukuk-ı amme ve Alman ve Rus hukuk tarihine müteallik bahislere aid tahrir esnasında tutulan notlar, Ankara, (ty), 199 s. Ankara Hukuk Fakültesi son sınıf neşriyatından- Matbu formlardan sonra. Şapoğraf baskı.

Bu ikinci kitap Sadri Maksudî'nin ilk ders kitabının devamıdır. Ancak talebeler tarafından tutulan bu notlar üzerindeki kayıttan anlaşıldığına göre son sınıfta okutulan ders notlarıdır. Ankara Hukuk Mektebi'nin ismi 9 Aralık 1931 tarihinde Ankara Hukuk Fakültesi hâline getirilmiş olduğuna göre 1932'de basılmış olabilir. Vaktinden önce fakülte isimlendirilmesi bahis mevzuu ise 1927-1928 ders yılında son sınıfta okutulan notlar olabilir. Kitabın muhtevası 18. Asrın sonuna kadar gelmektedir. Kitabın daha sonra yeni harflerle yapılan üç baskısında da bu kitabın muhtevası bulunmamaktadır.

2.3. *Hukuk Tarihi*, Ankara, 1928, 384 s. Şapoğraf baskı. Bu kitabı 1927-1928 ders yılı için basılmış notlardır. Kütüphanelere girmiş, bilinen biricik nüshası Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde Seyfettin Özege (Nu. 22695-SÖ) kitapları arasındadır.⁸⁶ Notlar bu ders yılında mektebin birinci sınıfında bulunan ve kendisini "Tapu-Kadastro Müdiriyet-i Umumiyesi memurlarından ve Mekteb-i Hukuk talebesinden 322 M. Münir Vasfi" (Zabunoğlu, İstanbul, 1898 - Ankara, 10 Şubat 1959) olarak takdim eden talebesi ile diğer bir talebesi Kadızade Faik tarafından bastırılmıştır. Talebeliği esnasında başka derslerin de notları bu iki talebesi tarafından bastırılmıştır. Bu duruma notların başına konulan takdimde işaret edilmektedir.⁸⁷

Bu kitabın muhtevası diğer hukuk tarihi kitaplarına ve notlarına nazaran biraz farklıdır ve bir bakıma hukuka giriş mahiyetinde görünmektedir: Şey'i ve enfüsî mânâda hukuk (s. 3), enfüsî hukuk (s. 10), şahsî hukuk (s. 28), aynî haklar (s. 32), manevî haklar (s. 49), aile hukuku (s. 53), hakk-ı tevarüs (s. 57), edvâr-ı tarihiyede aile (s. 61), ukudâttan mütevellid hukuk (s. 66), hukukî hâdiseler (s. 72), hukukî fiiller (s. 74), mürur-ı zaman (s. 93), hakkın ispatı (s. 95), kavaid-i hukukiyenin menbaları (s. 113), kanunların neşir ve ilânı (s. 132), kanunun mâ-kabline adem-i şumûlü (s. 135), tedvin-i kavanîn (s. 141), hukuku tedvin neden ibarettir? (s. 149), istiare-i hukuk (s. 150), kanunun menşeleri (s. 167), İyilik nedir? (s. 228), camia ve devlet (s. 245), hukukî devlet (s. 272), devletin uzuvları (s. 297), hukukun gayesi (s. 302), ferdiyetçilik-camiacılık (s. 316), müfrit ferdiyetçilik (s. 323), müfrit camiacılık (s. 330), hukukun inkişâfındaki âmiller (s. 349), ırkın hukuka tesiri (s. 350), ırk ile hukuk arasındaki münasebet (s. 355), taklit (s. 359), iktisâdî âmillerin tesiri (s. 365), büyük mücedditler (s. 366-384).

2.4. *Hukuk Tarihi*, Ankara, (ty), 180 s. Ankara Hukuk Fakültesi Talebe Neşriyatı-1.

Sadri Maksudî'nin eski harflerle ve şapoğraf usûlüyle basılan üçüncü ve son kitabıdır. Bu kitabı ilk basılan kitaplarına göre oldukça muhtasar bir muhtevada ve küçük hacimdedir. Hukuk Mektebi, 9 Aralık 1931 tarihinde fakülte ismini aldığına göre, bu kitabın 1932 senesinde basılmış olması ihtimâl dahilindedir. Sayfa numaraları yeni rakamlarla konulmuştur. Muhtevası 1928 baskısı notlara çok uygun düşmektedir.

⁸⁶ Şahsî kütüphanemizde de bir nüshası bulunmaktadır.

⁸⁷ *Ankara Barosu 1958-1959 Levhası*, Ankara, 1958, s. 155. Ankara avukatlarından olan Münir Zabunoğlu hakkındaki bilgileri oğlu Prof. Dr. Yahya Zabunoğlu lütfetti.

Bu kitabın muhtevasında dikkati çeken ara başlıklar şöyle sıralanabilir: Ahlâk ile hukuk arasındaki furûk (s. 6), hâmil-i hak (s. 9), hukukun tasnifi (s. 14), şahsî haklar (s. 19), aynî haklar (s. 21), manevî haklar (s. 30), aile hakları (s. 33), akitlerden mütevellit haklar (s. 41), içtimaî haklar (s. 44), hukukî fiil-hukukî hâdise (s. 45), hukukî fiiller (s. 46), gayri kanunî hareketler (s. 50), Cürüm (s. 55), ceza nazariyeleri (s. 59), mürur-ı zaman (s. 62), hukukun ispatı (s. 63), mevzu-u hukuk (s. 72), kanunları tedvin (s. 86), tedvin aleyhinde fikirler (s. 88), istiare-i hukuk (s. 90), mukarrerât-ı mehakim (s. 92), hukukla devlet arasında münasebât (s. 97), ülke, halk (s. 100), siyasî haklar (s. 105), teşriî sahada tedbirler (s. 106), idarî sahada tedabir (s. 107), hukukun felsefî menşei (s. 110), hukuk-ı tabiye nazariyesi (s. 111), akliye cereyanı (s. 113), tarihî mektep nazariyesi (s. 118), rabbanî hukuk nazariyesi (s. 123), Hegel nazariyesi (s. 126), mukavele-i içtimaiye nazariyesi (s. 132), akliyet cereyanı (s. 136), hürriyet cereyanı (s. 136), Kant nazariyesi (s. 140), Pozitivizm nazariyesi (s. 148), hukukun menşei (s. 153), hukukun inkişâfı (s. 158), muhitin tesiri, icat ve taklit (s. 165), ecnebî medeniyetlerin ve milletlerin tesiri (s. 166), iktisadî âmilin hukuku tesiri (s. 169), müceddit (s. 169), hukuk için mücadele (s. 171), ferdiyetçilik ve camiacılık (s. 174) iktisadî devletçilik (s. 178), kıymet nazariyesi (s. 180).

2.5. *Hukuk Tarihi Dersleri* (dış kapak *Umumî Hukuk Tarihi*)- Eski Hind, İran, Atina ve İsparta'nın hukukî müesseseleri. Roma'nın siyasî ve hukukî teşkilâtı, içtimaî ve iktisadî bünyesi, Ankara, 1941-1942, 582+XVII s. Ankara Hukuk Fakültesi neşriyatından-Seri: 2-No. 22. Bu kitabın dış kapağının 1942 senesinde ve farklı isimle basılmış olması iki farklı künye ile gösterilmesine ve yanılmaya sebep olmaktadır.

Kitabın Ankara'da yapılan yeni harfli bu ilk baskısı ve daha sonra İstanbul'daki iki baskısı için de esas metin (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi) olmuştur. Eski harfli ilk baskısına göre daha dar bir zaman dilimini ihtiva etmektedir ve Roma hukuku bahsinin sonunda nihayete erdirilmektedir.

2.6. *Umumî Hukuk Tarihi*, (2. Baskı), İstanbul, 1944, XI+III+ 541 s., İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, Nu. 242.

2.7. *Umumî Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1948, 532 s. İstanbul Üniversitesi Yayınları: 380-Hukuk Fakültesi Yayınları: 86. Bu kitabın yeni harfli üçüncü ve son baskısıdır ve aynı zamanda bu kitabı üniversiteler tarafından basılan son kitabı olmuştur. *Umumi Hukuk Tarihi* bir ders kitabı olmasına rağmen Sadri Maksudî'nin kitabında temel eserlere atıfta bulunduğu ve hemen her sayfada dipnotlarda eserleri zikrettiği dikkati çekmektedir. Diğer taraftan müstakil bir mehzarlar listesi yerine bir müellifler listesi ve bu müelliflerin zikredildiği sayfaların dizinini vermiştir.

Bu meyanda ifade etmek gerekirse Ankara Hukuk Fakültesi'nde Sadri Maksudî'nin Denizbank hâdisesinden dolayı ders vermediği 1938-1939 ders yılında Hüseyin Avni Göktürk *Hukuk Tarihi* derslerini vermiş ve notları yazar ismi olmaksızın (*Hukuk Tarihi Talebe Notu*, Ankara, 1938-1939, 326 s.) basılmıştır.⁸⁸

Sadri Maksudî'nin Ankara Hukuk Fakültesi'nde verdiği derslerden biri de sonradan Hukuk Başlangıcı adını aldığını düşündüğümüz Hukukun Umumî Esasları dersi (1936-1937) olmuş ve bu dersin de bu isimli kitabını (1937) bastırmıştır.

⁸⁸ Millî Kütüphane, Nu. 1933 AD 1933.

3. İlim Adamı Olarak Sadri Maksudî Aarsal

Sadri Maksudî'nin ilim yolu çok iyi bir hukuk tahsili ile zirveye ulaşmıştı. Bu esnada Arapça, Farsça ve daha sonra Paris'teki Hukuk tahsili esnasında Lâtin ve Fransızca öğrenmişti. Bolşevik İhtilâinden sonra İngilizce ve Almanca'yı ikinci devre Avrupa senelerinde öğrenmiş olmalıdır.

Tahsilini takiben döndüğü Rusya'da hemen hemen sadece siyasetle ve bunu takiben 1913 senesinden sonra avukatlıkla meşgûl olmuş ve ağabeyi Hâdi Maksudî'nin gazetesi *Yılduz*'da (1913-1917) sadece Gaspıralı İsmail hakkında tek bir yazı yazmakla iktifa etmişti.⁸⁹ Açıkça ifade etmek gerekirse Sadri Maksudî, siyasetle ve avukatlıkla uğraştığı devrede, yâni Rusya'yı terk etmek zorunda kaldığı 1918 yazına kadar, ömrünün ilk otuz sekiz senesinde ilmî bir faaliyet ve arzu içinde olmamıştır. İyi bir hukuk tahsiline ve çocuk yaşta kitap neşretmek gibi bir mazhariyete rağmen daha sonra niçin yazı hayatından uzak kalması çok dikkate değer bir mesele ve bilmece olarak ortadadır.

3.1. Dilciliği

Sadri Maksudî'nin ilim yolundaki ilk çalışmaları Türk lisanı ve lisanda yapılması gerektiğine inandığı lisan ıslâhı hakkında olmuştur. İlk yazıları ve ders kitapları dışındaki ilk kitabı *Türk Dili İçin* (İstanbul, 1930, 517 s.) Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti neşriyatının birinci sayısı olarak basılmıştı. Bu kitap için araştırmalarına daha Avrupa'da iken başlamış ve bazı kısımlarını da yazı hâlinde gazetelerde (meselâ *Milliyet*'te) neşretmişti.

Sadri Maksudî'nin bu kitaptaki görüşleri oldukça geniş ve başka milletlerde gerçekleştirilen ıslah hareketlerinden zengin örneklerle ifade edilmişti. Bu görüşlerinin çok sağlam temellere dayandığı ancak daha sonra kurulan Türk Dil Kurumu (12 Temmuz 1932) tarafından lâıykıyla değerlendirilmediği ve üzerinde durulmadığına şaşmamak mümkün değildir. Meselâ Türkçe'nin sadeleştirilme hareketlerine dair bir temel eserde hemen hemen hiçbir değerlendirme çabası ve işareti görülmemektedir.⁹⁰

Sadri Maksudî, lisanın ıslah ve zenginleştirilmesinde bilhassa halk lisanından ve Türkçe'nin tarih içinde ortaya konulan metinlerinden kelimeler alınmasını, yeni ıstılahların ise lisanın kendi iç mantığından ve kaidelerinden hareketle ortaya konulması gerektiğini ifade ediyordu. Kısaca Sadri Maksudî'nin anlayışında evrim, devrim, imge ve simge gibi kelimeleri ortaya atma imkânı olmadığı anlaşılıyordu.⁹¹ Nitekim ders kitaplarında ve yazılarında dikkati çeken çok keyfî bir imâlât ürünü olan kelimeler görülmemekteydi.

Sadri Maksudî'nin görüşleri kısaca kendisi tarafından da ifade edilmişti.⁹² Buna göre;

⁸⁹ Abdullah Battal-Taymas, *age*, s. 26.

⁹⁰ Görüşlerinin birkaç satırlık bir değerlendirilmesi için: Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, 1972, s. 408.

⁹¹ Sadri Maksudî'nin *Türk Dili İçin* kitabının Türk Dil Kurumu tarafından basılmaması da ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur.

⁹² Bu görüşleri ve iktibas için: Sadri Maksudi Aarsal, "Medenî Milletlerde Dil Islahı Tarihine Umumi Bir Bakış", *Dil Dâvası*, Ankara, 1952, s. 123-126.

1. *İlmî ıstılah (terim) mutlaka halk dilinde mevcut olan kelime ve kelime köklerinden yapılmalıdır.*

2. *Yapılan yeni terim millî dilin yeni kelime yaratma usullerine uygun olarak yapılmalıdır.*

3. *Yeni kelime millî dilin ruhuna, bünyesine uygun olduğu gibi dilin gramer kaide-lerine de uygun olmalıdır.*

4. *Yeni ıstılah hem şekil, hem telâffuz, hem ahenk bakımından milletin zevkine uygun, milletin münevverlerinin ekseriyetinin tasvip edeceği bir kelime olmalıdır.*

5. *Istılah mümkün mertebe kısa olmalı, iki en çok üç kelimedenden mürekkep olmalıdır.*

6. *Istılah tarif şeklini almamalı.*

Sadri Maksudî'nin lisan meselesinde bilhassa Arapça ve Farsça kelimelerin hangi ölçüde tasfiyeye tâbi tutulacağı meselesi tam bir açıklığa sahip olmamakla beraber görüşlerinin esaslı ve üzerinde durulmaya değer olduğu ama lâıykıyla değerlendirilmediği muhakkaktır. Asıl dikkate değer teklifi ise bütün dünya Türkleri için tek bir yazı dili ortaya konulması yolundaki teklif ve görüşleriydi. Kendisi “*Benim kanaatime göre dünyada bir tek Türk dili vardır*” ifadesiyle temel fikrini ilân etmiştir.⁹³ Bu kitabındaki görüşlerine taraftar olması tabii olan Nihal Atsız'ın bu meyanda hiçbir şey yazmamış olması da anlaşılabilir bir keyfiyet değildir. Ancak son senelerde bu kitabın değeri ve Türk Dili sadeleşmesi tarihindeki yerine işaret edilmiştir.⁹⁴

3.2. Tarihçiliği

Sadri Maksudî'nin ilk yazıları tarih sahasındadır. Yazılarını, asgarî hazırlıkları yapmadan ve bilhassa gerekli mehazlara ve araştırmalara lâıykıyla nüfuz etmeden aşırı iddialı bir tavırla yazmıştı. Bu ilk yazıları ve görüşleri önce Fuat Köprülü tarafından haklı ve biraz fazlaca sert bir şekilde tenkide uğramıştı. *Journal Asiatique* mecmuasındaki yazısı ile biraz tahminlerini ve biraz da erken ve cesur yorumlarını ifade ettiği zaman aldığı ilk tenkide cevap vermiştir. Köprülü'nün buna cevap vermemesi ise ayrıca üzerinde durulmağa değer bir keyfiyettir.⁹⁵ Tarihe dair ilk yazılarına bu kadar çok sert tenkide bulunan Köprülü'nün Sadri Maksudî'nin daha sonra Türk Hukuku Tarihi hakkındaki yazılarına ve bilhassa *Türk Tarihi ve Hukuk* (İstanbul, 1947, 416 s.) başlıklı eseri hakkında bir tenkit yazmaması dikkate değer görünüyor. Halbuki böyle bir tenkit Köprülü için bir vazife olarak bile telâkki edilebilirdi.

Sadri Maksudî'nin Orta Asya'nın kuraklığı ve kuruması neticesi Türklerin dünya coğrafyasına dağılması esasına dayanan yeni resmî tarih tezine destek verdiği I. Türk Tarih

⁹³ Sadri Maksudî, *Türk Dili İçin*, s. 503.

⁹⁴ Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, İstanbul, 2012, s. 411-440.

⁹⁵ Sadri Maksudî'nin bu yazısının tercümesi *Türk Yurdu* mecmuasında basılmıştır: “Çinliler ve Moğolların Houei-Hou Uyurlarıyla Orhun Türk Kitabelerindeki Oğuzların Ayniyeti”, *Türk Yurdu*, sy. 168-7 (Nisan 1341), s. 24-28 (Çeviri yazı, Ankara 2001). Fuat Köprülü'nün tenkidi: “Sadri Maksudof - Çinlilerle Moğolların Houei-Houları ve Orhun Türk Kitabelerinin Oğuzları”, *Türkiyat Mecmuası*, c. I (Ağustos 1925), s. 322-326. Sadri Maksudî'nin cevabı: “Çinlilerin Hüvey-Hu Dedikleri Halkın Orhun Kitabelerindeki Dokuz Oğuzların Aynı Olduğuna Dair İzahat (Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in Tenkitlerine Cevap)”, *Türk Yurdu*, III/14, Teşrin-i Sani 1925, s. 218-231.

Kongresi (2-11 Temmuz 1932) esnasında Bolşevik İhtilâli günlerinde yakından tanıştığı ve siyasî görüşler bakımından çok ters düştüğü Zeki Velidi ile çatışan görüşleri dolayısıyla iki sene sonra Zeki Velidi tarafından verilen müstakil bir cevap risâlesinde de çok sert tenkitlere uğramıştı.⁹⁶ Bu meyanda Bolşevik İhtilâli esnasındaki tavırları ve görüşleri de gündeme getirilmişti. Sadri Maksudî kuraklık meselesi ve eski günleri hakkındaki bu risâleye de bir cevap vermemiştir. Zeki Velidi'nin öfkeli ve hırçın talebesi Nihal Atsız'ın kendi hakkındaki hakarete varan yazılarına da cevap vermediğini bu meyanda hatırlatmak gerekir.⁹⁷ Sadri Maksudî'nin 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde başladığı Türk Hukuku Tarihi ve Umumî Hukuk Tarihi hocalığını takiben tarihçiliği terk etmiş ve mesaisini tamamen kendi sahasına tahsis etmiştir. Ancak I. Tarih Kongresi'ne takdim ettiği tebliği ("Tarihin Âmilleri") Türkiye'de ilk bütüncü tarih anlayışının beyannâmesi olarak görülebilir ise de, tıpkı diğer makaleleri ve kitapları gibi, lâıyk olduğu alâkayı görememiştir. İlk dört Tarih Kongresi'ne verdiği risâle hacmindeki tebliğleri bilhassa yazdıklarına ne derecede emek verdiğini, meslekî ciddiyetini ve ahlâkını göstermektedir.

3.3. Hukuk Tarihçiliği

Sadri Maksudî'nin, dilciliğinin yanı sıra, üzerinde durulması gereken ikinci tarafı Türk Hukuku ve Umumî Hukuk tarihçiliğidir. Çünkü kendisi bilhassa Türk Hukuku Tarihi'nin sadece ülkemizde değil bütün dünyada da ilk hocası ve bu dersin ilk kitaplarının da müellifi olarak ilim tarihimize tescil olunmuştur. Ankara'da 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Adliye Hukuk Mektebi açıldığı zaman Türk Hukuku Tarihi için ikinci bir isim hatıra gelmemiştir. Bolşevik İhtilâli'nden sonra 1918 yazında geldiği Avrupa ülkelerinde ve bilhassa Paris'te Türk Lisansı ve Türk Tarihi hakkında kesif bir araştırma çabası içinde bulunmuş ve taradığı mehazlardan aldığı notların sayesinde bu dersi ve ikinci seneden itibaren de Hukuk Tarihi derslerini verme imkânı bulabilmişti. Aksi takdirde o günlerin Ankara'sında bu dersler için gerekli mehazları bulabilmesi bir hayâlden öteye geçemezdi.

Türk Hukuku Tarihi dersinin ilk tedaris senesinde verdiği ders notları kendi tedkikinden geçtikçe her hafta formalar hâlinde basılıyor ve bir sonraki hafta talebelere dağıtılıyordu. 80+32 sayfalık bu ders notlarında yeri geldikçe Türkçe, Rusça, Fransızca, İngilizce ve Almanca mehazları zikretmiştir. Türk Hukuku Tarihi hakkındaki kitabımı 1925'den itibaren hep talebe notu olarak bastırın Sadri Maksudî ancak uzun bir çalışmadan sonra bu dersin notlarını içine sinecek derecede ikmâlden sonra 22 sene sonra 1947 senesinde kitap hâlinde bastırılmıştı. Bir tevazu eseri olarak kitabına *Türk Hukuku Tarihi* yerine *Türk Tarihi ve Hukuk* ismini vermeyi tercih etmiş ve kendi ifadesiyle "Türk Hukuku Tarihi ilmimi tesis yolunda ilk tecrübeden başka bir şey olmayan bu eserin noksan ve kusurlardan hâli olamayacağı tabii" idi ve istikbâlde bu kitabın noksanları araştırmacılar tarafından telâfi edilecekti.⁹⁸ Halbuki, Moğol Hukuku hariç, İslâm öncesi Türk Hukuku Tarihi hakkındaki

⁹⁶ Ahmet-Zeki Valîdi (Togan), *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, 1934, 60 s.

⁹⁷ Bu yazıları yukarıda (dn. 59) hatırlatmıştık.

⁹⁸ *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 4.

bu kitabın bir benzeri ve daha ikmâl edilmiş nüshası henüz basılmamıştır. Sadri Maksudî, ders notlarında Selçuklu ve Osmanlı devri hakkında kısmen ve çok kısa bilgiler vermiş ise de bu kısımları kitabından ihraç etmişti. Bir bakıma bu kitabını *Türk Hukuku Tarihine Giriş* olarak yazmayı tercih etmiş ve daha sonraki devirleri halefi Türk hukuk tarihçilerine bırakmıştır. Kitabı günümüzde de ehemmiyetini ve değerini korumaktadır. Bir bakıma bu kitabını Türk Hukuku Tarihi'nin temellerini atan bir eser olarak görmek gerekir.

Sadri Maksudî'nin, Şevket Memedali'nin (Bilgişin) ilk sene (1925-1926) verdiği Hukuk Tarihi dersini ertesi seneden, yâni 1926-1927 ders senesinden itibaren vermesi bu sahada da ders kitabı yazmasını gerektirmiştir.

Sadri Maksudî, ilk senelerde Hukuk Tarihi derslerinin müfredâtına Fransız ihtilâlini de dahil etmiş ve bu dersleri bir bakıma 18. Asrın sonuna kadar getirmiştir. Nitekim hurufatla basılan ilk *Hukuk Tarihi* (1926-1927, 415 s.) ve bunun şapoğrafla basılmış ikinci kısmı (*Hukuk Tarihi Dersleri*- İngiltere hukuk-ı amme ve Alman ve Rus hukuku tarihine müteallik bahislere aid tahrir esnasında tutulan notlar, Ankara, 1929, 199 s. Ankara Hukuk Fakültesi son sınıf neşriyatından) bu dersin ilk ve son defa en geniş müfredâtını ihtiva etmişti.

Sadri Maksudî'nin bu dersin müfredâtını daha sonra daralttığı ve bir bakıma kitabı *Umumî Hukuk Tarihine Giriş* muhtevasına kavuşturduğu dikkati çekmektedir.⁹⁹ Kendisinden sonra bu dersi okutan Recai Galip Okandan'ın *Umumî Hukuk Tarihi* kitabı da (İstanbul, 1951, 606 s.) aynı geleneği devam ettirmiştir. Bu müfredât tenkit edilmiş ise de burada asıl mesele başka bir nokta-i nazardan da ortaya konulabilir. Her şeyden önce bu gibi müfredâta sahip kitaplara bir giriş kitabı olarak bakmak daha doğru olacaktır. Hukuk Fakültelerinin ilk senelerinde bu gibi kitapların okutulması bir bakıma bu derse giriş olarak kabul edilmelidir. Daha sonraki sınıfların her birindeki müfredât bu dersi zamanımıza kadar getirmeliydi diye düşünmek gerekiyor. Bu derecede ehemmiyetine inandığımız dersin aksine 1954 senesinde seçimlik hâline getirilmesi, Hukuk Tarihi dersi meselesinde asıl felâketi olmuştur.¹⁰⁰ Aslında Hukuk penceresinden tarihin araştırılmasının çok câzip neticeler vermesi ve aslî derslerden olması sade bir gerçek olarak ortadadır. Kaldı ki devletin üç temel vazifesinin askerlik, asayiş ve adalet olduğu göz önüne alınırsa bunlardan asayiş ve adaleti temin yolunda yapılan hukuk mücadelesinin bir tarihi olarak hukuk tarihi tarihin en cazip bir sahası olarak hukuk fakültelerinde dört ders senesi boyunca niçin okutulmamalı sualine cevap aramak mecburiyeti ortadadır.¹⁰¹

⁹⁹ Sadri Maksudî'nin halefi olan meslektaşlarından Ziya Umur Umumî Hukuk Tarihi ders kitabının bu muhtevasından şikâyet etmektedir. Ancak bu meseleye yaklaşımına katılmadığımızı ve esas olanın müfredâtı Sadri Maksudî'nin bıraktığı yerden daha ileri çağlara ve zamanımıza kadar taşımak olduğu inancımızı ifadeden kendimizi alamıyoruz. Ziya Umur'un yazıları için: "Tedisat tarihi bakımından Umumî Hukuk Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XXXII, sy. 1 (1966), s. 101-121.

¹⁰⁰ Buna işaret ve şikâyet eden bir yazı için: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Profesör Sadri Maksudî'den bize kalan meseleler", *Türk Yurdu*, Sayı. 266 (Mart 1957), s. 648, dn. 1.

¹⁰¹ Bu husustaki düşüncelerimiz Orhan Münir Çağıl'ın şu yazısından cesaret almaktadır: "Hukuk Tarihinin Kıymet ve Ehemmiyetine Dair Bazı Düşünceler," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XVIII, sy. 3-4 (1953), s. 1041-164; II. Kısım: c. XXII, sy. 1-4 (1956), s. 252-299.

Kısaca Türk Hukuku Tarihi ve Umumî Hukuk Tarihi dersinin temellerini atan Sadri Maksudî'nin bu iki ilim dalının yolunu açmak ve istikbâline rehber olmak bakımından vazifesini yapmış olduğu hiç zorlanmadan ve rahatlıkla ifade edilmelidir.

Hâsıl-ı Kelâm

Sadri Maksudî Arsal, 1918 yazında Rusya'dan önce Avrupa'ya ve oradan da hayatının kırk beşinci yaşının içinde iken, bilinen siyasî mecburiyetler yüzünden Türkiye'ye, zamanın Maarif Vekili Hamdullah Suphi'nin daveti üzerine, gelmişti. Esasen Paris'te iyi bir tahsil yaparak hukuk okumuş ve bu arada çok sevdiği sosyoloji ve felsefe ile de ciddî bir şekilde ve ileri derecede meşgûl olmuştu.

Bu vesile ile denebilir ki Kazan çevresinden Türkiye gelen münevverler arasında hukuk bilgisini felsefe ve sosyoloji ile zenginleştiren en önde gelen ve bu bakımdan rakipsiz olan bir âlim idi. Aynı zamanda lisan bilgisi de geniş ve derin idi ve ömrünün sonuna kadar Türk lisanı üzerine de düşünmüş ve araştırmalar yapmıştı. Nitekim kendisinin Türkiye'ye döndükten sonra ilk yazıları ve basılan ilk kitabı Türk lisanı üzerinde olmuştu.

Yeni kurulmakta olan Cumhuriyet'in başşehrinin yeni mekteplerle zenginleştirildiği bir zamanda 5 Kasım 1925 tarihinde açılan Ankara Adliye Hukuk Mektebi açıldığı zaman önce bir bakıma millî izzet-i nefsi koruma hissiyle ilk defa Türk mekteplerinde ihdas edilen Türk Hukuku Tarihi dersini vermeye başlamış ve bu dersine ertesi sene Hukuk Tarihi, ömrünün son zamanlarında ise Hukuk Felsefesi Tarihi dersleri de ilâve edilmişti. Türk Hukuk Tarihi dersinin dünyada ilk hocası ve aynı zamanda bânisi olmuştu. 1931-1939 devresindeki milletvekilliğine rağmen bu derslerini hem Ankara'da ve hem de İstanbul'da Hukuk Fakültesi bünyesinde senelerce tek başına okutmuş ve derslerini büyük bir ciddiyetle ifa etmişti. 1950 seçimlerinde bir kere daha TBMM'ye girdiği zaman artık hocalık hayatına hatime çekmişti.

Sadri Maksudî aynı zamanda Hukuk Tarihi dersinin de bellibaşlı hocalarından biri olmuştu. Önce Ankara ve daha sonra da İstanbul'da Hukuk Fakültesi'nde bu dersi senelerce okutmuş ve ertesi ders senesinden (1926-1927) itibaren bu dersin vermiş ve Şark ve Garp mehazlarına dayanarak ilk ciddî ders kitaplarını yazmıştı.

İlim ahlâkı bakımından eserlerinin hususiyetine de işaret etmek gerekir. Ders kitaplarında faydalandığı her eserin ismini her fırsatta zikretmiş ve bu bakımdan ilim ahlâkının haysiyetini korumaya ders kitaplarında bile azamî itina göstermişti.

Sadri Maksudî'nin üç devre milletvekilliği yapmış olmasına rağmen Hukuk Tarihi ve bilhassa Türk Hukuk Tarihi derslerini büyük bir istikrar içinde senelerce okutmuş ve bu dersin ilk hocası olmak bakımından büyük bir hizmette bulunmuştur. Türk lisanı hakkındaki ilk çalışmaları da başlı başına bir altın sayfa olmuştur. Sadece Türk Hukuku Tarihi'nin ilk hocası ve yazarı olmak bakımından bile hukuk ve daha geniş bir ifade ile kültür tarihimize ebediyen nakşolunmuştur.

İsmi ve hizmetleri daima hatırlanacaktır.¹⁰²

¹⁰² Alâkalı kurumların veya daha açık bir ifade ile çalıştığı Hukuk Fakültelerinin merhumun eserlerini, hatırasına hürmeten ve 60. ölüm yıldönümü vesilesiyle basmaları gerekmez mi?

Kaynakça*

I. Matbu Olmayan Mehazlar

- Adliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri, c. 01, s. 546-547.
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Sadri Maksudi Arsal'ın Sicil Dosyası.
Türk Tarih Kurumu Arşivi, Sadri Maksudî Arsal dosyası, Nu: 309-1.

II. Kitaplar

- Ağaoğlu, Ahmet, *Babamdan Hatıralar* (Haz. Samet Ağaoğlu), İstanbul, 1939.
Ağaoğlu, Ahmet, *Hukuk Tarihi*, Elyazısı, 106 s.
Ağaoğlu, Ahmet, *Hukuk Tarihi*, İstanbul, Kurtuluş Matbaası, Hukuk Talebesi Cemiyeti neşriyatından, 1931-1932
Ağaoğlu, Ahmet, *Hukuk Tarihi*, İstanbul, Güneş Matbaası, Hukuk Talebesi Cemiyeti neşriyatından, 1933, 69 s.
Akpınar, Turgut, *İstanbul Üniversitesinde 50 Yıl Öncesi Bazı Büyük Hocalarımız ve Kültürümüze Katkısı Olmuş Yabancı Bilginler*, İstanbul, 2004.
Atsız, *Makaleler*, c. II, İstanbul, 1997.
Atsız, *Basılmayan Makaleleri*, İstanbul, 2012.
Ayda, Adile, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara, 1991.
Aydın, M. Âkif, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul, 2014.
Battal-Taymas, A., *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler*, İstanbul, 1959.
Baykara, Tuncer, *Zeki Velidi Togan*, Ankara, 1989.
[Bilgişin], Şevket Memedali, *Hukuk Tarihi*, Ankara, TBMM Matbaası, 1926, 144 s. (çift sütun).
Çokay, Mustafa, *1917 Yılı Hatıra Parçaları*, Ankara, 1988.
Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi 1931-1935*, c. II, Ankara, 1996.
Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul, 1988.
Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1985.
Dölen, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi 2 - Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu (1922-1933)*, İstanbul, 2010; [c.] 4 - *İstanbul Üniversitesi 1933-1946*, İstanbul, 2010.
Dunbay, Seda, *Türk Harflerinin Kabulüne Kadar Arap Harfleriyle Basılmış Hukuk Tarihi Kitap ve Makaleleri (1727-1928)*, Ankara, 2010.
Edis, A. Bedri, *Kültür Düsturu*, İstanbul, 1938-1939.
Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1958.
[Göktürk, Hüseyin Avni], *Hukuk Tarihi Talebe Notu*, Ankara, Alâeddin Kırıl Basımevi, 1938, 326 s.
Hukuk Fakültesi Lisans Tedrisat ve İmtihan Talimatnamesi, İstanbul, 1937, 16 s.
Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul, 1934.
Mehmet Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 1930-1931.
Mumcu, Ahmet, *Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne - Ankara Hukuk Fakültesi'nin Yarım Yüzyıllık Tarihi*, Ankara, 1977.
Odyakmaz, Cevad, *Anılarla Düünden Bugüne*, İstanbul, 2011.
On Beşinci Yıl Kitabı, İstanbul, 1938.
[Özer], Yusuf Ziya, *Adalet Teşkilâtının Tarihi Tekâmülü*, Ankara, 1936.
Togan, Zeki Velidî, *Hâtıralar*, Ankara, 1999.
(Togan), Ahmet-Zeki Valîdi, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, 1934.
Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 199), Kayseri, 1996, 614 s. Erciyes Üniversitesi Yayınları.

* Sadri Maksudi Arsal'ın, metinde ayrıntılı olarak değerlendirilen kitap ve makalelerine burada yer verilmemiştir.

- Umur, Ziya, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul, 1993.
 Who's Who in Central and East-Europe, Zurich, 1935.
 Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, İstanbul, 1973.
 Zebirov, Gabdulhak, *Maksud Baba Hem Maksudilar*, Kazan, 2000.

III. Makaleler

- Ağaoğlu, Ahmet, "Basitten Mürekkebe, Şekilsizlikten Şekilleşmeğe Doğru", *İnsan*, sy. 3 (15 Haziran 1938), s. 204-208.
 Ağaoğlu, Ahmet, "Dinde Manizme İctimaî Hayatta da Sınıflara ve Büyük Malikânelere Doğru", *İnsan*, sy. 7 (1 Birincikânun 1938), s. 556-560.
 Ağaoğlu, Ahmet, "Hukukta Tekâmül Devirleri", *İnsan*, sy. 2 (15 Mayıs 1938), s. 117-123.
 Ağaoğlu, Ahmet, "İştirakçilikten Ferdi Mesaiye ve Mülkiyete Doğru", *İnsan*, sy. 4 (15 Temmuz 1938), s. 296-303.
 Ağaoğlu, Ahmet, "Türk Hukuk Tarihinde Usûl", *İnsan*, sy. 1 (15 Nisan 1938), s. 39-43.
 Arık, Kemal Fikret, "Sadri Maksudi Aرسال: Umumî Hukuk Tarihi", *Adliye Ceridesi*, sy.1 (Ocak 1943), s. 59-61.
 Ayda, Adile, "Sadri Maksudî'nin Hayat Hikâyesi", *Kazan*, sy. 19 (1977), s. 3.
 Battal-Taymas, Abdullah, "Sadri Maksudî Aرسال", *Dergi*, (Münih 1957), s. 37.
 Bedir, Murteza, "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi- Türk Hukuk Tarihi Sayısı*, İstanbul, 2005, c. 3, sy. 5, s. 44.
 Çağıl, Orhan Münir, "Hukuk Tarihinin Kıymet ve Ehemmiyetine Dair Bazı Düşünceler," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XVIII, sy. 3-4 (1953), s. 1041-164; II. kısım: c. XXII, sy. 1-4 (1956), s. 252-299.
 Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Profesör Sadri Maksudî'den Bize Kalan Meseleler," *Türk Yurdu*, sy. 266 (Mart 1957).
 Gedikli, Fethi, "Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuk Tarihcisi Sadri Maksudi Aرسال", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. LXX, sy. 1 (2012) s. 399-412.
 Kantar, Baha, "Ankara Hukuk Fakültesinin Geçmiş 25 Yılı-1925-1950", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.VII, sy. 3-4 (1950), s. 1-9.
 Köprülüzade Fuad, "Son münakaşa münasebetiyle", *Hayat*, sy. 22 (28 Nisan 1927), s. 422.
 Köprülüzade Fuad, "Türk Hukuk Tarihi - İstanbul Hukuk Fakültesi'nde okutulan Tarih-i Hukuk münasebetiyle", *Hayat*, sy. 19 (7 Nisan 1927), s. 377-378.
 Köprülüzade Fuad, "Yusuf Ziya Beye Cevap", *Hayat*, sy. 21 (23 Nisan 1927), s. 417-418.
 Okur Gümrükçüoğlu, Saliha, "Hukuk Tarihi Açısından Hüseyin Namık Orkun ve Fasikülleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, - Türk Hukuk Tarihi Sayısı, İstanbul, 2005, c. 3, sy. 5, s. 805-821.
 Sel, Kemal Salih, "İlk Türklerde Hukuk", *Cumhuriyet* (21 Şubat 1948), s. 2.
 Umur, Ziya, "Tedrisat Bakımından Umumi Hukuk Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 32, sy. 1 (1966), s. 101-121.
 Uzman, Nasrullah, "Sadri Maksudi Aرسال'ın TBMM'deki Faaliyetleri", *Tarihin ve Tarihinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı* (Haz. Altan Çetin), Ankara, 2014, s. 477-499.
 Yörük, Ali Adem, "Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. LXX, sy. 1(2012), s. 489-504.

IV. Süreli Yayınlar

- Ankara Barosu 1958-1959 Levhası, Ankara Hukuk Mektebi Talebe Rehberi (1926-1927), İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1927-1928), İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1928-1929), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1936-1937 Son Sınıf Albümü (1937), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Rehberi (1942), Milliyet (1957, 1958), TC Devlet Yıllığı (1928-1929), TC Devlet Yıllığı (1929-1930), Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâl-nâmesi (1926-1927).

EK 1.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BÜKREŞ EĞİTİMİ

BÜKREŞ 3 Mart 1939

MEMORİ

COMBURBAŞKARLIĞI
ESKİ 1939/7-11
Yaz : 12/10-20
Oku :
Etil : 6/11-2

mazur görülmelidir diye bir nutuk irad etmişdi . Bu nutuk Türk Yurtdişi
o arada intişar eden bir mebusanda aynen duruyor .

Bendenizin davetim üzerine ailesini alıp memlekeğe geldi ve kendi-
sine gösterilen vazifeleri sadakata ve liyakatla yapmaya devam etti .
Türk tarihinin ana hatları ve türk dili hakkında yazdığı iki
eser , ki bunları bir çok defalar bir mehzaz olarak kullandım , ilmi
kaymeti baiz olan iki kaymetli kıpıdır .

Bu d fa mebus intihabı esnasında Meclisteeki mevkilerden de mahrum
olursa denizbank terkibine ifiraz eseminin bitim bir hayat ötemmesi mümkün
olmayan bir cinayet olduğu bir defa daha sabit olacak . Ne garibdir ki
dünyanın her tarafında dil , suni ve hayali mazarıyelere göre değil
fakat kendi bünyesini esasen temin etmiş , vücutta getirmiş ve işlenmiş
olan aslında maddemik kaidelere ve kanunlara göre inkişaf ederken bizde
son zamanlarda bunun tam aksi,neticesi yalnız tahrib olmak üzere,memleketi
mizde revac buldu ve buna ifiraz edenler de bir vatan haini gibi tasvirinin
en ağırlarına uğradılar .

Zatı alınızden berim istirhamım budur :

Alınım , sanatkârın en samimî hamisi olan Büyük Reisiniz Cümhur-
reisi İbnü'l mahve doğru şerhiklenen bu kaymetli kaleme ve ilim adamının yeni
bir felaketten şaymeset buyurumular . Kendi memleketleri esarete uğradığı
için türk vatanda son bir ilikisa yeri bulan güzde bir adamımız tamamen
mahli olduğu bir davada din uğradığı felaketten şüphesiz bugün kurtulabil-
melidir.Bunun için iminin yeni namzedeler arasına komasını Büyük Reisin-
den feci bir haksızlığın taminini kışın yol açar diye istirham ediyorum
Kendilecinin derin sevgi ve saygısına aziz ellerinden öptüğümü söyle-
menizi ve hükümetimizin kabulünü bilhassa rica ediyorum pek mühterem efen-
dir.

Cerrah 9-3-1939
Bukreş Eğiisi
Sadrî Maksudî

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BÜKREŞ EĞİTİMİ

BÜKREŞ 3 Mart 1939

MEMORİ

COMBURBAŞKARLIĞI
ESKİ 1939/7-11
Yaz : 12/10-20
Oku :
Etil : 6/11-2

Cumhuriyaseti Umumi Kâtibi Bay Kemal Gedeleç ,

Pek aziz ve mühterem efendim ,
Evveldik ricama şühdardığınız cevabı bugün aldım .
Büyük ve aziz bir hak meselesi için zatı alınız için baş dakika işgal
etmeyi kendime bir vazife bildim :

BÜYÜK Millet Meclisinde mebus , İstanbul ve Ankara Hukuk Fakültelerinin
de müderris olan Sadri Maksudî , hatırladığımız üzere , geyenlerde garib
bir felaketin meşhur bir hakramanı oldu . Millet Meclisi müşakereleleri
esnasında bu zat denizbank demek yapılmıştır , deniz bankası demeliyiz diye
bir ifirazda bulunmuştu . 3-5 gün Meclis kürsüsünden , matbuat şifonuların-
dan ve radio merkezinden bu korkuncu cinayetin tedibi için tenkid ,
hocuma uğradı . İnfial o kadar büyüktü ki bın bir çeyid ölüm arasında
ateşte kızartılarak imha edilmesi tercih edilecek gibi görünüyordu .Bunun
üzerine ikinci bir revî ceza olarak Ankara ve İstanbul Hukuk Fakültelerinin
deki derslerinden azledildi . Halbuki zavallının iddiası son derece hak-
lı idi ve türk dilinin temmen yanlı bir görüşle tasiz ve tahrib
edilmesine karşı bu zat itirazın nareye varacağını bilmeden Mecliste
malum olan ve hatırlarda kalın tenkid cümlesini söylemişti .

Bendeniz Maarif Vekâletinde iken onu Sorbonne'daki türk medeniyeti
tarihî dersinden aldım ve Ankara'ya getirdim .Buvele o çok beğenildi .İlim-
lerini yukarıda saydığım fakültelere profesör tayin edildi , tarih enomünisine
aza yapıldı . ve İben Reisinizin sofasına devam edenler arasına katıldı .

Büyükde ,Sâikun mühterem efendi esnasında Duma kürsüsünden türkçüleri bulgar
larin zulmuna karşı müdafaa ederek Rusya tihâlelerinin Türkiye'ye mübahbeti-
ni , arslara ve bulgarlara karşı aynı sebeblerle mübahbet duyan ruhar

Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Cumhuriyaseti Umumi Kâtibi Kemal Gedeleç'e yazdığı 3 Mart 1939 tarihli mektup (Cumhurbaşkanlığı Arşivi).

EK 2.

Sadri Maksudi Bey'in "Türk Hukuku Tarihi" Dersinin Müfredât Programı (1926)¹⁰³
Türk Hukuku Tarihi - Profesörü: Sadri Maksudi Bey - 1. ve 2. Sömeſtr, haftada 1 saat.

Medhal: Türk Hukuku Varlığı, Türk Hukukunu Cem' ve Tedvinin Lüzumu

Türk hukukunu tedvin için menbalar:

1. Çin, İran, Arab, Bizans ve Rus ve sair milletlerin sâl-nâme tarihleri,
2. Türklerin millî âsâr ve vesaik-i tarihiyesi,
3. Türk harsının unsurlarını saklamış göçebe Türkler ve ecnebi bir medeniyetinin tesirine maruz olmamış gayrimüslim Türklerin hukukiyâtı,
4. İslâm devrinde yazıldıklarına rağmen Türk hukuku telâkkileriyle münasebeti muhafaza etmiş Türk müelliflerinin ve Türk hükümdarlarının eserleri, yarlıklar, fermanlar, kanunlar. Türk hukuku Türk medeniyeti mahsûlüdür.

Türk medeniyetini vücuda getiren esbâb, Türk vatanlarının ſerait-i coğrafyaviyesidir.

Göçebelik ve bunun doğuran avâmil, pek eskiden göçebe olmayan Türklerin vücuduna dair âsâr ve vesaik.

Göçebeliğin hukukî telâkkiyâta tesiri.

Şerait-i coğrafyaviyenin ırkların seciyesine tesiri.

Türklerin seciyevî evsâfı.

İrkin seciyesinin hukuka tesiri.

Türk medeniyet ve hukukunun eskiliği.

Türk medeniyeti tabîî mutad bir surette inkişaf etmemesinin sebepleri, Türk ırkı ve Türk ırkına mensup halklar, bunlar arasındaki daimî münasebât.

Bu münasebâtın âdât, örf ve hukuk birliğine tesiri.

Türk harsının en sabit unsuru dildir.

Türk dili ve onun evsafı.

Türk dilinde medenî hayat ve hukuka dair sözlerin eskiliği.

2. Kable'l-milâd Birinci Türk Devleti: Huyung-nu (Şarkî Hun)lar

Şarkî Hun devletinin idare teşkilâtı ve hukuku.

Birinci Türk vâzı'-ı kanunu, Hulyung-nu devrinin hukuk-ı hususiyesine dair malûmat ve onların tahlil ve tefsiri.

3. Bade'l-milâd 552 senesinde teşekkül eden Türk devleti ve bunun teşkiline dair tarihî malûmat: Bumin ve İstemi Han sülâleleri ve bu devrin medeniyet ve hukuku.

İstemi Han ve ahfadı devrinde Türklerin yüksek medeniyeti ve münkeşif hukuk-ı idareleri, bu devletin beynelmilel münasebetleri, hukuk-ı düvele dair telâkkileri.

4. Yedinci asırda teşekkül eden Türk devleti, Büyük Kutluk

Devlet müessisi, Türklerde kahraman rolü, kahramanların teşriî kuvveti.

Kutluk ahfadı devri, bu devirden kalma medenî ve hukukî eserler.

¹⁰³ *Ankara Hukuk Mektebi Talebe Rehberi 1926-1927*, İstanbul, 1926, s. 74-79.

Orhun yazıları, Orhun yazılarında hukukî unsurlar, bu devrin hukuku, hukuk-ı idare esasları. İl (devlet), budun (millet).

Han, beyler, budun. Bunların il içinde mevkileri, töre (kanun) ve kanun mefhumu ve kanuniyet hissi, kanun mefhumunun Türklerin kendi icadı olmasına dair tahminler, Kutluk devletinin hukuk-ı medeniyesi, Bu devir Türklerinde mülkiyet mefhum [ve] müessesesi, ceza kanunları.

5. Şimâlî Uygurlar (Oğuzlar) Devleti Türk kanunları

Çin ile münasebetleri, Çin protektoratı altında Türklerin hayatı, bu devrin hukukiyâtı, eski Kırgızların hukukî müesseseleri, nikâh merasimi, eski Türklerde mülkiyet meselesi.

6. Çinî Türkistan'da Türk Devletleri

Bu ülke Türklerinin medeniyetleri, Uygur yazısı ve lisanı, Uygur medeniyeti, Çinî Türkistan'da son asırda keşfolunmuş Türk yazıları, Türklerde Budizm ve Hristiyanlık intişarı, bu dinlerin Türk hukuk telâkkilerine tesiri.

7. Kutadgubilig

Bunun ehemmiyeti, İslâm devrinde yazılmış olmasına rağmen bu eser kable'l-İslâm Türk telâkkiyat-ı hukukiyesini gösteriyor. Kutadgubilig'i hukukî nokta-i nazardan tahlil.

Kutadgubilig'e göre Türk devleti teşkilâtı ve hukuku, devlet içindeki muhtelif içtimaî sınıflar ve onların devlet içinde mevkii, Kutadgubilig'de hukukî tâbirler.

8. Gayrimüslim Türklerde Hukukî Mefhum ve Müesseseleri

Yakut, Çuvaş ve Altay Türklerinin hukukî telâkkileri.

Müslim göçebe Türklerin hukuku, göçebe Türklerin hukukiyâtının kable'l-İslâm Türk hukukuna münasebeti.

Kırgız ve Kazakların hukuku, âdât ve örfleri, gayrimüslim Türklerin ve göçebe Müslim Türklerin hukukiyâtı vasıtasıyla eski hukuk-ı medeniyemizi diriltmek yolu. Gayrimüslim ve göçebe Müslüman Türklerin hukukiyâtını toplamının lüzumu ve bunun usûlleri.

9. İkinci Hukukî Devir: İslâmiyetin zuhuru, İslâmiyet ve Türkler

İslâm Hukuku ve bunun teşekkülünün tarihi, İslâm'da hukuk mektepleri (mezhepler), İslâm devletinin hukuk-ı idare kavaidi, İslâmın hukuk-ı hususiyesi, fıkıh, İslâm hukukunun Türk medeniyet ve telâkkiyât-ı hukukiyesine (ve hukuk-ı medeniyesine) tedricî tesirleri.

Türklerin İslâm hukukuna tesiri.

İslâm hukukunun inkişafında Türklerin iştiraki, Türklerin hukuk-ı idareye ait telâkkilerinin İslâm devrinde dahi saklanması.

10. Büyük Selçukîlerin Zuhuru

Bunların tarihî ehemmiyeti, Türk büyüklerinde devlet tesisi kuvveti, teşriî kuvvet.

Tuğrul, Alparslan, Melik Şah, Melik Şah vâzı'-ı kanun, *Siyaset-nâme*, Nizamül-mülk, Selçuk devletinin teşkilâtı, İslâm hukukuyla Türk telâkkiyât-ı hukukiyesinin imtizacı.

11. Harzem-şahlar Devri

Hukuk-ı idarede İslâm hukukunun galebesi, bu devirde Türk hukuku dâhîlerinin İslâm hukukuna hizmeti.

12. Cengiz Han Zuhûru, Moğol İstilâsı

Bunun Türk hars ve Türk hukukuna tesiri, Cengiz devleti Türk devletidir. Moğol teşkilâtı, bu teşkilât eski Türk hukukî ve idarî an'anâtının ihyasından ibarettir. Cengiz ahfadı idaresindeki

ülkelerde hukukî teşkilât, Çağatay Hanlığı, Altunordu Hanlığı (Kıpçak), Çağatay ve Kıpçak hanlarında İslâm hukukuyla Türk hukukunun mücadelesi, Altunordu hanlığından kalma hukukî vesikalar.

13. Ondördüncü asırda Türkistan'da yeni bir Türk devleti teessüsü ve bu devletin müessisi Timur'un Türk tarihindeki rolü. Timur devletinin teşkilâtı, Timur'un bıraktığı hukukî eserler, buna dair fikirler.

*Tüzükât, Tüzükât'*ın ihtiva ettiği hukukî telâkki ve müesseseler, Timur ahfadı devri, bu devirde Türk'ün idarî hukuku, Hindistan'da teessüs eden Türk hakimiyeti, bu devletin teşkilinde Türk telâkkilerinin tesiri, Büyük Bâbü, *Bâbü-nâme*'de hukukî nazarlar.

Büyük Türk hükümdarı ve feylesofu Ekber, *Ekber-nâme*, Ekber teşkilâtı Türk hukukî dehasının mahsûlüdür.

14. Buhara, Hive, Hokand, Kazan, Kırım, Hacı Tarhan, Sibiry ve Kazak hanlıkları devirlerinin bıraktığı vesâik-i hukukiye.

15. Bu devletlerde İslâm hukukunun galebesi, lâ-yetebeddel telâkki olunan hukukun Türklerin hayat-ı içtimaiyesine tesiri, müncemid kavaid-i hayatın içtimâî ve medenî tedennisi ve bin-netice siyasî sukûtu intaç etmesi.

(Türkiye Devleti teessüsünden sonraki Türk hukuku tarihi bu senenin programına dahil değildir. Bu mevzu yalnız bir senelik program teşkil edecektir. Mektebin üçüncü senesinde tedris edilmesi muvafıktır zannındayım”).

EK 3.

Sadri Maksudi Bey'in "Hukuk Tarihi" Dersinin Müfredât Programı (1926)¹⁰⁴
Hukuk Tarihi - Profesörü Sadri Maksudi Bey - 1, 2, 3, 4, 5, 6'ncı sömestre - Haftada 2 saat.

Birinci Sınıf İçin Müfredat Programı

Medhal: Hukukun Umumî Esasları (La théorie Générale du droit)

Hukuk ilminin mevzuu, diğer ulûm meyanında mevkii, hukukun beşeriyet tarihindeki rolü.

Hukuk ilimleri arasında "Hukukun Umumî Esasları" ilminin mevkii. Bu ilmin tarihi inkişafı, Roma'da, kurun-ı vustada bu ilmin mevkii ve bu ilme nazar. Son asırlarda (19. ve 20'inci asırda) bu ilmin tekâmülü, bu ilmin tekâmülünde muhtelif Avrupa milletlerinin bilhassa Alman ve Rusların büyük rolü. Bu ilme dair büyük eserler, Avrupa darülfünunlarında bu ilmin tedrisi ve bunun şekli.

2. Hukukun Menşelerine Dair Nazariyeler

I. Hukukun idare-i beşeriye mahsûlü olmasına tarafdar nazariyeler.

- 1) Rabbanî hukuk nazariyeleri.
- 2) Beşerî ve Ferdî irade nazariyeleri.
- 3) Mukavele-i içtimaiye nazariyeleri.

II. Hukukun tabiatta mevcudiyetine dair nazariyeler.

- 1) Tabîî hukuk nazariyesi, bu nazariyenin tarihi, son asırlarda hukukun inkişafındaki rolü. Bu nazariyenin büyük mümessilleri.
- 2) Tabîî ve idealist nazariyeler, Hegel'in nazariyesi.
- 3) Tarihî mektep nazariyesi.
- 4) Pozitivist mektep nazariyesi.

3. Hukuk Mefhumu

Şey'î hukuk ve enfüsî hukuk (Droit objectif, Droit subjectif).

Şey'iyet ve enfüsiyet. Bu mefhumların hukuka tatbiki. İki nev'i hukuk arasındaki münasebet, iki mânâdaki hukukun tarifi. Enfüsî hukuk hakkındaki Duguit'nin nazariyesi.

4. Şey'î Hukuk = Kavaid-i Hukukiye (Droit objectif= Normes juridiques)

Kaide-i hukukiyenin anâsırı. Muhteviyâtı. Kuvve-i teyidiyesi. Kavaid-i hukukiye menabii.

5. Şey'î Hukuk ve Ahlâk (Droit objectif, morale objectif)

İçtimaî kavaid, içtimaî kavaidin envai, hukukî kavaid, ahlâkî kavaid, ahlâk ile hukuk arasında münasebet ve fark, bu husustaki mühim nazariyeler.

6. Hukukî Münasebet ve Hukukun Unsurları (Rapports juridiques, éléments du droit subjectif)

Hukukî münasebetin mahiyeti, tahlil-i anâsırı: Hâmil-i hak, selâhiyet-i taleb, vazife-i hukukiye, mevzu-u hak, kuvve-i teyidiye.

7. Hâmil-i Hak (Sujet du droit)

Şahsiyet-i hukukiye, hakikî şahsiyet, hükmi şahsiyet.

Hakikî şahıslar, ehliyet-i hukukiye, ehliyet-i hukukiyenin tarihçesi.

¹⁰⁴ Ankara Hukuk Mektebi Talebe Rehberi 1926-1927, İstanbul, 1926, s. 56-74.

8. Hükmi Şahıslar

Hükmi şahısların mahiyeti, envayı, evsaf-ı mümeyyizesi, hükmi şahısların tarihçesi, hükmi şahısların ehliyetinin hududu, hükmi şahıslara dair nazariyeler.

9. Enfüsî Hak ve Vazife-i Hukukiye (Droit Subjectif. Droit juridique (préstition))

Enfüsî hakkın mahiyeti, hakk-ı taleb (hakk-ı dâvâ) ve vazife-i hukukiyenin mahiyeti; ifa veya içtinab, hak talebiyle vazife-i hukukiye arasındaki münasebet. Hak ve vazife mütekindir (Jus et obligatio sun correlita). bunun hilâfındaki nazariyeler, Jhering fikri.

10. Hukukun Mevzuu (Objet du droit)

Bu tâbirin iki mânâsı; mevzu-u şe'y, mevzu-u fiil.

Mevzu-u fiil ve vazife-i hukukiyenin ayniyeti, mevzu-u şe'y ve bunun envayı.

11. Hukukun Kuvve-i Teyidiyesi

Devletin icbarî icra, tazminat ve tecziye kuvveti, bunlar hakkında muhtelif nazarlar. Kuvve-i teyidiyesi olmayan hukuk (jus in perfectum).

12. Hukukun Tasnifi (Classification du droit)

Birinci mühim taksim: Hukuk-ı amme - hukuk-ı hususiye (Droit public - Droit privé).

Bu tasnifin esas hakkında nazariyeler: 1) Jellinek nazariyesi. 2) Duguit nazariyesi. 3) Şerşenoviç nazariyesi. 4) Birling nazariyesi.

Hukuk-ı amme ve hukuk-ı hususiyeyi tarif.

Bu nokta-i nazardan hukuka aid ilimleri tasnif:

Hukuk-ı ammeye aid ilimler: Hukuk-ı esasiye, hukuk-ı ceza, hukuk-ı idare, hukuk-ı maliye, hukuk-ı düvel, teşkilât-ı mehakim. Usûl-ü muhakeme.

Hukuk-ı hususiyeye aid ilimler: Hukuk-ı medeniye, hukuk-ı ticaret, hukuk-ı amel, hukuk-ı hususiye-i düvel.

13. Hukukun Muhtelif Nokta-ı Nazardan Taksimleri

Mutlak hukuk - izafî hukuk arasındaki fark, mektub hukuk, gayri mektub hukuk, kuvve-i teyidiyesi olan hukuk, kuvve-i teyidiyesi olmayan hukuk, nazârî hukuk, mevzu hukuk.

14. Hukuku Mevzu Nokta-i Nazarıdan Tasnif

1. Şahsi hukuk (Droit personnels).

2. Aynî hukuk (Droit réel).

3. Gayri maddî hukuk (Droits intellectuels).

4. Borçlar / Ukudâttan mütevellid hukuk (Droit obligationnels).

5. Aile münasebetlerinden mütevellid hukuk (Droit de famille).

15. Şahsî Hukuk ve Bunun Nev'ileri

Hakk-ı hayat, hürriyet-i şahsiye hakkı, masuniyet-i şahsiye, masuniyet-i mesken, hürriyet-i fikir, hürriyet-i fikirle hürriyet-i irşâd arasındaki fark, şahsî hürriyetin tarihçesi, şahsî insanıyetin bugünkü hukukdaki mevki, muasır hukukun iki hedefi, şahsa âzami hürriyet, nizam ve asayiş muhafaza, hürriyet-i şahsiye, muhtelif sahada tezahürü, hürriyet-i intihab-ı mesken, hürriyet-i amel, hürriyet-i seyahat.

16. Aynî Hukuk (Droit réels)

Aynî hukukun mevzuu, maddî emval, bunların envayı, aynî hukukun envayı, mülkiyet, mülkiyetin esasları, mülkiyetin tarihçesi, mülkiyetin menşei, mülkiyete dair nazariyeler.

17. Gayri Maddî Emvâle Aid Hukuk / Manevî Hukuk (Droit intellectuels)

Hakk-ı telif, tarihçesi, esasları, muasır hukuk sistemlerinin buna nazarı, hakkı- ihtira', diğer manevî haklar.

18. Borçlar / Ukudâtan Mütevellid Hukuk (Droits obligationnels)

Borçların (vecibelerin) mahiyeti, esasları, vecibelerin tekevvünü ve zevali, vecibeden mütevellid hakların kuvveti, vecibeler ve üçüncü şahıslar, ahid ve mukavele mefhumu, mukavelelerin aksamı ve bunlar arasındaki fark, mukavelelerin hukuk doğurmak kuvveti, bunun esasları, mukavelelerde gaye, mukavelelerin müessiriyeti için şerait, mukavelelerin kuvve-i teyidiyesi, mukavele hürriyetinin devlet tarafından tahdid.

19. Aile Hukuku

Aile mefhumu, aile müessesesi-i hukukiyesinin tarihçesi, evlenme ve bunun iki mahiyeti, hedefi, ehemmiyet-i içtimaiyesi, muasır hukuk sistemlerindeki aileye aid mevzuat-ı hukukiyenin hutut-ı mühimmesi, nikâhtan mütevellid hukuk ve bunların envai, velâyet-i ebeveyn, baba velâyet[i] ve bunun tarihçesi, hakk-ı tevarüs ve bu hususta muhtelif fikirler.

20. Hukukun İktisabı

Hukukî hadiseler ve bunların envai, beşerî hadiseler, tabîî hadiseler, hukukî fiiller, hukukî fiillerde iradenin rolü, iradeyi ibraz usûlleri, sıhhat-i irade, irade ihlâl eden ahvâl, hatâ, hile, icbar (ikrah), hukukî fiillerin muhteviyatı, hukukî fiillerde muayyen eşkâl ve merasimin ehemmiyeti.

21. Hukukun Ziyatı

Mamelek-i hukukun vefat veya zevali, mevzuun zevali, mürur-ı zaman.

22. Hukukun İbraz ve İsbatı

Beyyineler ve bunların envai, şahsî beyyineler, şehadetin mevsukiyetine dair nazariyeler, senedler, senedlerin envai, tahlif, hükmi tecrübeler, bunların envai.

İkinci Kısım: Mevzu Hukuk (Droit Positif)

Hukuk-ı mevzuanın menbaları, örf, kanun, mukarrerat-ı mehakim, hukuk-şinasların fikri.

1. Örf

Örfün tarifi, tekevvün evsaf-ı mümeyyizesi, örfün hukuk tarihindeki rolü, mektub örfler, gayri mektub örfler.

2. Kanun

Kanunun tarifi, evsaf-ı mümeyyizesi, kuvve-i teşriye, muasır devletlerde kuvve-i teşriye teşkilâtının umumî esasları, efrad-ı milletin bilâ-vasıta şariyeti, bi'l-vasıta şariyeti, referandum, kanunları tedvin meselesi (Codification).

3. Kavaid-i Kununiyenin Tefsiri

Tefsirin envai, teşriî tefsir, mehakimin tefsiri, ilmî tefsir, tefsiri icab eden ahvâl.

4. Camia-i Beşeriye ve Hukuk

Hukukun kuvve-i teyidiyesinin menbaı, camia mefhumu, camianın mahiyeti, camiaların tees-süsüne dair nazariyeler.

La nature de la société.

5. İrade nazariyesi.

Karmif, Fuliye (Foiullée) nazariyeleri.

6. Uzviyet nazariyeleri.

7. Şahıs ve Camia

Ferdiyet (İndividualisme), devliyet [/düveliyet] (Etatisme).

8. Beşerî Camiaların Envaı

9. Muasır Hukukta Devlet Mefhumu

Devletin mahiyet-i hukukiyesi, devletin uzuvları.

10. Devlet ve Millet Arasında Hukukî Münasebet

11. Hukuk ve Devlet

Hukukla devlet arasındaki münasebetin tarihçesi, hukuk[un] devlete tesiri, devlet ile hukuk-ı tabiiye münasebetine dair nazariye.

12. Hukukun Gayesi (Le but du droit)

Adalet fikri.

Adalet hakkında muhtelif nazariyeler: Saadet-i beşeriye, tahdid-i menabi, adalet-i mutlaka, adalet-i ahlâkiye, adalet-i hukukiye.

13. Hukukun İnkişafı

Hukukun inkişaf ve tekâmülünün âmilleri.

İrk, muhit, büyük hukuk-şinaslar, ecnebî hukukun tesiri.

14. Hukuk İçin Mücadele

Bu mücadelenin envaı, harbler, ihtilâller, muhakemeler, ilmî nazariyeler, hak için mücadelenin hukuk tarihindeki mühim mevki.

Üçüncü Kısım: İbtidâî Camialarda Hukuk

1. Totemik Camialar (La société de totémique)

Bu camialarda din ve hukuk, totemik aile, bunun hususiyetleri, mülkiyet, ibtidâî camialarda ukudât, beynelmilel münasebetlere dair telâkkiler.

[2]. Patriyarkal Camialar (La société patriarcales)

Patriyarkal camialara patriyarkal camialar sebkât etmiş olmasına dair nazariyeler.

Patriyarkal camia teşkilatının evsaf-ı mümeyyizesi, bu camialarda mülkiyet, müşterek temellük, hususî temellük, bi't-tedric hususî temellük esasının galebesi.

Dördüncü Kısım: Kurun-ı Kadimede Hukuk Sistemleri

1. Mısır Hukuku

Mısır tarihine umumî bir nazar, Mısır hukukuna dair vesikalar.

Mısır hukukunun inkişafında devreler, Mısır'da devlet teşkilâtı, ceza kanunları, mahkeme teşkilâtı.

Hukuk-ı hususiye: Mısır'da aile, Mısır'da kadınların mevki, mülkiyet. Mısır'da münkeşif bir mülkiyete dair hukukun vücudu, ukudât.

2. Babil Hukuku

Asurî Keldanîlerin tarihine umumî bir nazar, Babil hukukunu öğrenmek için menbalar, Ham-murabi kanunları, bunların keşif tarihi.

Hukuk-ı amme: Babil'de devlet teşkilâtı, ceza kanunları.

Muhakeme usûlleri: Hukuk-ı hususiye, aile ve veraset kanunları. Mülkiyet, arazi kanunları.

3. Benî İsrail Kanunları

Benî İsrail tarihine umumî bir nazar, Benî İsrail hukukunun menbaları, Benî İsrail camiasının teşkilâtı ve bunun hususiyetleri, ceza kanunları, muhakeme usûlleri.

Hukuk-ı hususiye: Aile hukuku, Benî İsrail camiasında kadınların mevkii, ukudât, mülkiyet, araziye dair kanunlar, Benî İsrail hukukunun evsaf-ı mümeyyezesi.

İkinci Sene Müfredat Programı

1. Hind Hukuku

Hindlilerin tarihine umumî bir nazar, Hind tarihinin hutut-ı mühimesi, Hindistan'da aryalardan yerleşmesi, medeniyeti, edebiyatı. Brahman ruhanîlerin zuhuru, Brahman hukuku.

Bu hukukun menbaları, *Veda*'lar. Kanun menbaları (Manu) kanunları, Yajnavalkya mecmuası; Vichnou; Narada; Gautna; Vasichta; Apastama; Baudhayana kanunları.

Hukuk-ı amme: Beynelmilel münasebetlere dair kavaid, harp kanunlarının hususiyeti, devlet teşkilâtı, sınıflar (castes), bunların Hind teşkilâtında ehemmiyeti, kastların menşei hakkında nazariyeler: Irk nazariyesi, Taksim-i Âmâl nazariyesi, Tahakküm ve Tegallüb nazariyesi.

Sınıfların Hind camiasındaki mevkii ve vazifeleri:

Brahmanlar, askerler (kşatriya), zürra ve tüccar (vaysiya), amele ve ehl-i hırfet (Sutra). Hükümdar ve hükümdarlık için şartlar, hukuk-ı ceza, ceza kanunları, cezalarda adem-i müsavat.

Hukuk-ı hususiye: Aile, evlenmenin muhtelif nev'ileri, meşru nikâhlar, caiz nikâhlar. Miras kanunları, mülkiyet, arazi mülkiyeti, mülkiyeti iktisab yolları. Mürur-ı zaman, Hind hukukunda mürur-ı zamanın hususiyetleri.

Hind hukukunun esaslarına umumî bir nazar, kast esasını muasır telâkkiyat-ı hukukiye nokta-i nazarından intikad.

2. İran-ı Kadim Hukuku

İran tarih-i kadiminin umumî hatları, Achemenides devleti teessüsü (560), Babil'in Mısır'ın İranlılar (Farslar) tarafından zabt edilmesi, Kurus (Cyrus), Kambuz ve Daryus (Darius); bunların tarihî rolleri, İran hukukunun menbaları.

Zend-avesta, *Herodote*, *Şeh-nâme*, *Dadistan*, *Behistun* kitabeleri, *Taberî Tarihi*.

1. Akemenid devri

Akemenid devletinin teşkilâtı, idare-i mutlaka (Monarchie absolue), hükümdarın mevkii.

Muhtelif milletlerin hukukî vaziyeti, millî muhtariyetleri, vilâyetlere taksim, Satrapı (Satrapies).

Muntazam vergi sistemi, cibayet usûlleri.

2. Sasaniyan devri

Hükümdarın mevkii, halkın sınıflara taksimi, ruhanîler, askerler, memurlar, köylü ve amele, İran sınıfının Hind kastından tefriki, Zerdüşti dini ve ruhanîlerin İran devletindeki rolü, Sasaniyan devletinin vilâyetlere taksimi (Padgehos).

Valiler: Padgehospan, yüksek idare merkezleri (divan) vezirler (Vazurg Framadar).

Vergi sistemi, arazi vergisi (Karag), şahsî vergi (Gezit), ceza kanunları, cürümlerin envaı, cezaların envaı, mahkeme teşkilâtı, mahkeme-i hususiye, aile, nikâhın envaı, İran-ı kadim nikâh kavaidinin garib bir hususiyeti, mülkiyet hakkı, arazinin zâdegân elinde temerküzü, bunun

netayici: Komünizm fikirlerinin revacı, Mazdek, Mazdek'in Komünist talimatı, Komünist ihtilâli, Komünistlerin mağlûbiyeti, Nuşirevan'ın içtimaî ıslahatı.

İran hukukunun evsaf-ı mümeyyizesi.

3. Yunan-ı Kadim Hukuku

Yunan hukukunu öğrenmek için menbalar:

Demosthène, Lysias, Isée müdafaa-nâmeleri; Herodote, Xenophon, Eflâtun ve Aristo eserleri. Gortyne şehrinin kanunları, eski Yunan kitabeleri.

Hukuk-ı amme.

Efsanevî devrin teşkilâtı.

Medine (Cité) teşekkülü, Atina'da Medine sisteminin teşkilâtı, İsparta'da Medine teşkilâtı, iki teşkilât arasındaki fark. Likurg kanunları, Solon kanunları, Yunan-ı kadimde sınıflar, esirlerin vaziyeti. Yunan-ı kadimde aile teşkilâtı.

Yunan-ı kadimde ukudât.

Hakk-ı mülkiyet, mülkiyet istihsalı yolları, arazi mülkiyeti, bunun tarih-i inkişafı.

Yunan hukukuna umumî bir nazar.

4. Çin Hukuku

Çin medeniyetine umumî bir nazar, Çin hukukunun menbaları (Ta-Tsig-lu-li). Aile, Çin'de nikâh, mülkiyet, Çin'de mülkiyetin tarihçesi, arazi mülkiyeti.

Çin hukukunun seciyevî evsafı (kavanin-i medeniyede cezaiyet).

5. İslâm Hukuku

İslâm dini zuhuru, İslâm devleti tesisinin tarihçesi.

İslâm hukukunun menbaları: Ehadis, kütüb-i fıkıh, İslâm hukukunun tarih-i inkişafı, İslâmın büyük hukuk-şinasları, tabakât-ı fukaha.

İmam Ebu Hanife, İmam Mâlik, İmam Şâfi, İmam Ahmed bin Hanbel, Ebu Yusuf.

Fıkıhın mesnedleri. Kur'an, sünnet, icma-ı ümmet, kıyas, istihsan, ıstıslâh. Bunların fıkıhın tekevvününde hisseleri.

Hukuk-ı amme.

İslâm devleti. İmam, imamın vazifeleri, evsâfi, imam olmak için şerait. Merkezî teşkilât: Divanlar, teşkilât-ı mehakim, kadılar, dârü'l-harb, dârü'l-İslâm, cihad kanunları, vilâyet taksimleri, âmiller.

Hukuk-ı hususiye (fıkıh). Hukukullallah, hukuk-ı ibâd. Şahıslar:

Ehliyet, avâriz-ı ehliyet, avâriz-ı müktesebe, avâriz-ı semaviye, bulûğ, cinnet, esaret (abd), Müslim, kâfir, zimmî.

Aile. Nikâh, teaddüd-i zevcat ve bunun hududu, nikâhın şeraiti, talâk, talâkın şeraiti, iddet, nafaka, subütü'n-neseb, razâ, hizane, abd, abdin vaziyet-i hukukiyesi, ıtk, ıtıke, ıtkın şeraiti, mükâtebe, vela.

Emvâl. Mülkiyet, İslâm mülkiyeti, arazinin vaziyet-i hukukiyesi, envâi.

Ukudât. Büyü, şufa, vekâlet, mudarebe, âriyet, hibe, icaret, vedia, şirket, rehin, vâkıf, vakıf, mevkufun-ileyh, şürût-ı vakfiye, mütevellî, nükud, akarât, vakıf kaideleri, bugünkü tesisat kaideleri arasındaki fark.

Miras. Verese, asabe, ashâb-ı feraiz, zevi'l-erhâm mukırrun-leh bi'n-neseb, musa-leh; mirastan mahrumiyet esbâbı; Katl, esaret, fark-ı din, hacb, red, münâsaha, vesâya.

Hukuk-ı ceza. Cürümler, zina, kazf, şurb, sirkat, katl, kat-ı tarik, irtidâd, bağı. Cezalar: Hudud. Kısas, diyet.

Usûl-i muhakeme. Beyyineler, ey mân envâi, yemin, gamus, yemin-i mün'akide, yemin-i lağv, ikrar, şehadet, hüccet-i katua, karine-i katua, dâvâ, müddei, müdde-a-leyh.

6. Eski İslavların Hukuku

Eski İslavların derece-i medeniyeti, kabile teşkilâtları, Zadruga (Zadrouga), aile telâkkileri, mülkiyet.

Ruslar. Rus hukukunun menbaları: Sâl-nâmeler, Nestor sâl-nâmeleri, Ruskaya Pravda (Rousskaya pravda); Arab menbaları, İbn Deste [İbn Rüste], İbn Fadlan, Bizans muharrirleri, Konstantin Porferojent. Asrımızda yazılmış mühim tedkikat:

Rusça eserler:

Vladimirski Budanof, *Rus Hukuku Tarihi*;

Pleyif, *Rus Kanunlarına Dair Dersler*;

Zauskin, *Rus Hukuku Tarihi*;

Almanca eserler:

Alexander von Reutz, *Versuch über die geschichtliche Ausbildung der Russischen Staats und rechtverfassung*.

Ewers, *Das alleste Recht der Russen*.

Rus hukuku tarihinde devirler: 1) Hristiyanlıktan evvelki devir, 2) Feodal devir, 3) Çarlık devri, 4) İmparatorluk devri, Sovyet devri, devirler arasındaki fark, her devrin teşkilâtının hutut-ı mühimesi, Rus hukukuna Moğol hukukunun tesiri.

Hukuk-ı hususiye. Rus hukukunda aile, kabile, mülkiyet, arazi mülkiyeti, Mir, bunun hususiyetleri.

7. Diğer İslav Kavimlerinin Hukukunun Hutut-ı Mühimesi

Leh, Ceh, Bulgar ve cenubî İslavların hukukunda mühim hususiyetler.

İslav hukuku hakkında umumî bir fikir, İslav hukukunun evsaf-ı mümeyyizesi.

8. Macar Hukuku

Macarların eski hukuklarını öğrenmenin Türkler için ehemmiyeti, Macar tarihinin ana hatları, Macar tarihine bir umumî nazar, Macar hukukunun mühim menbaları.

Sen Stefan'ın fermanı (997-1038), Ladislav (1077-1095) kanunları.

İkinci Andre'nin altın fermanı (Bulle d'or).

Macar devleti teessüsü, Macar devletinde sınıflar, krallık, mahkeme teşkilâtı, usûl-i muhakeme, hukuk-ı ceza, cürümlerin envai, cezaların envai, hükmî tecrübeler (Ordalies).

Hukuk-ı hususiye, aile hukuku, mülkiyet, Macar hukukuna Hristiyanlık tesiri, muhit tesiri, ırk tesiri.

9. Jermen Hukuku (Droit germanique)

Eski Jermen hukukunun menbaları.

Mühim vesikalar: Salik kanunu (Lex salica).

Burgondların kanunu (Lex burgundionum).

Vizigotların mecellesi (Lex wisigothozum).

Almanların kanunu (*Lex alamnorum*).

Firizon kanunları (*Lex Frisionum*).

Sakson kanunları (*Lex Saxonum*).

Longbardlar kanunu (*Lex longobardica*).

Angel kanunu (*Lex Angliorum*).

Bu kanunların tarihçesi, Şarlman'ın kapitülasyonları.

Roma medeniyetiyle temasa kadar eski Jermenler:

Jermen halklarının muhtelif kabileleri, bunların oturdukları yer, eski Jermenlerin örf ve âdâtı, itikadât-ı diniyeleri, din ile hukuk arasındaki münasebet, Jermen hukukunda sınıflar, zadegân, yere bağlı çiftçiler, aile münasebetleri, nikâh; mülkiyet, mülkiyetin hususiyetleri, envâr; ceza kanunları, krallık (*Königthum*).

Roma medeniyetiyle temastan sonra 888 senesine kadar:

Bu devre umumî bir nazar, Roma ile temastan mütevellid hukukî tebeddülât, Merovenjein devleti teşkilâtı, Benefis sistemi zuhuru, Karolenjien devleti teşkilâtı, bu teşkilâtın esasları, krallık tebaaları, devlet memurları, büyük memurlar (*Missi dominici*).

Mahkeme teşkilâtı, halk meclisleri, askerî teşkilât, imtiyazlar.

Hukuk-ı hususiye.

Şahıslar, sınıflar, Jermen hukukunda şahs-ı hükmî, hukuk-ı ayniye, mülkiyet (*Eigenthum*).

Mülkiyet envârı, mülkiyet iktisabı usûlleri, Serebtodlar, rehin, borçlar (*ukudât*), *ukudâtın* adem-i inkişafının esbâbı, mukaveleler (*Vertrage*), aile hukuku, nikâh, nikâhtan mütevellid münasebetler, zevcenin emvaline aid kaideler, miras hukuku.

Jermen hukukunun Avrupanın muasır hukukî inkişafındaki rolü, Jermen hukukunun noksan ve meziyetleri.

10. Feodal Hukuk

Feodalitenin tarihçesi, feodalitenin menşei ve mahiyeti, bu husustaki nazariyeler, Germanistler, Romanistler, Wajtz nazariyesi, Romanistlerden Roth nazariyesi, İktisadiyun nazariyesi, Foustel de Coulanges nazariyesi.

İbtidâî camialarda feodalizm, kurun-ı vustada Avrupa feodalitesi, Roma devletinde feodalizm kökleri, Frank devletinde feodalizm inkişafının esbâbı, Şarlman devletinin sukûtundan sonra tezahürü.

Fiyef (*Feud*) mefhumu, mahiyeti, menşei, feodal mukavele, hükümran vassal, feodalitede arazi mülkiyeti, bunun esasları, vassallik vazifeleri, feodal zümreler arasında münasebet, silsile-i derecât, feodal devlet, feodal devlette siyâsî teşkilât, feodal monark, kuvve-i teşriiye, idare teşkilâtı, umur-ı maliye, umur-ı harbiye ve askeriye, feodal camiada aşağı sınıflar ve onların hukukî ve fiilî mevkii, köylüler, şehirliler, şehir teşkilâtı, feodalitenin kilise hayatına tesiri.

Feodalitenin hukuk-ı hususiyyeye tesiri, feodal devirde hukukun inkişafında tevakkuf, feodaliteye umumî bir nazar.

Türkiye'nin derebeyliği, timar zeamet sistemleri ile Avrupa feodalitesi arasında müşâbehet ve büyük farklar.

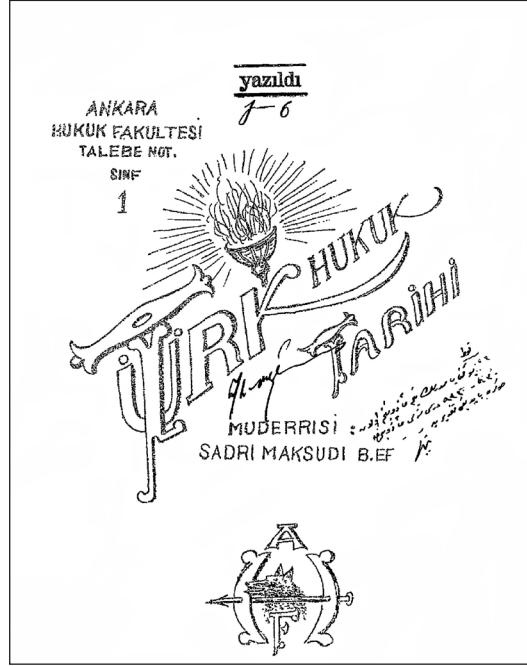
(Rönesans'dan sonraki Avrupa hukukunun inkişafı tarihi, üçüncü sene programının mevzuunu teşkil edecektir).

EK 4.

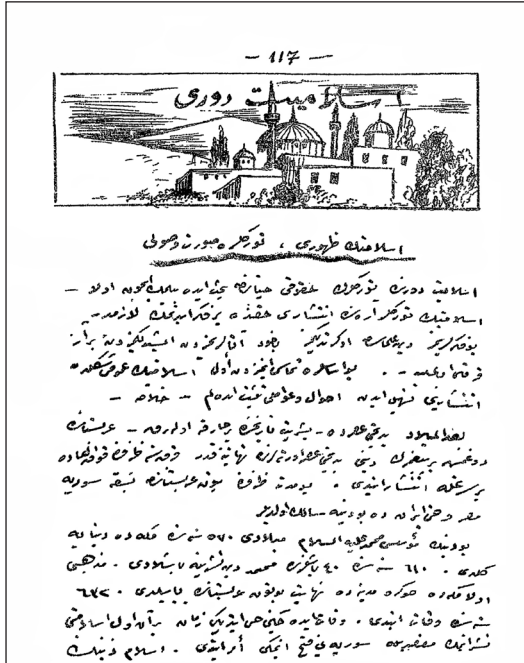
Sadri Maksudi Aرسال'ın Kitaplarının Kapakları

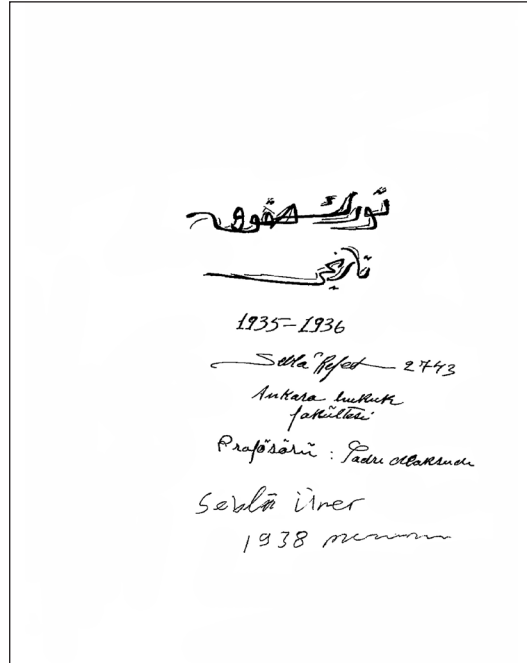
Türk Hukuk Tarihi'nin birinci baskısı (ilk sayfası)

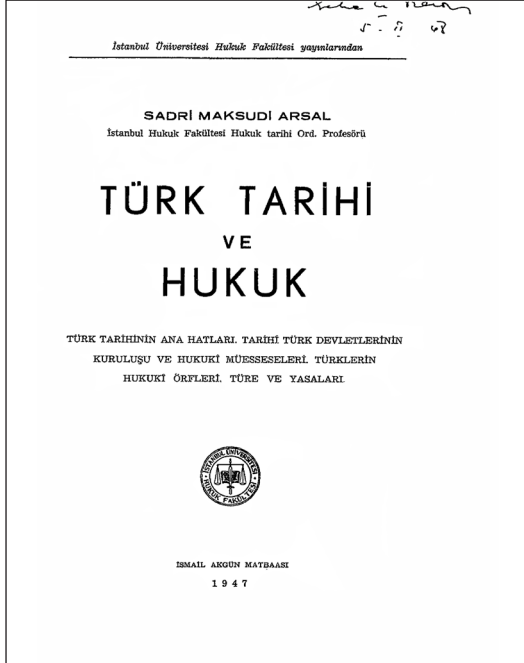
Türk Hukuk Tarihi (1932) kapağı

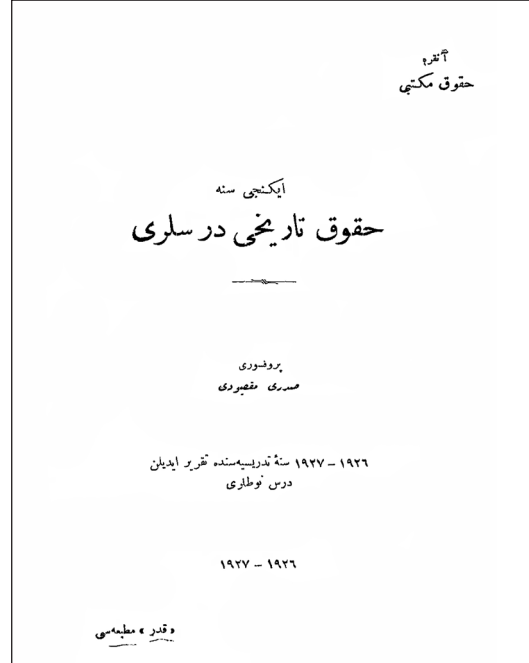
Türk Hukuk Tarihi (1932) kitabında bir ara başlık

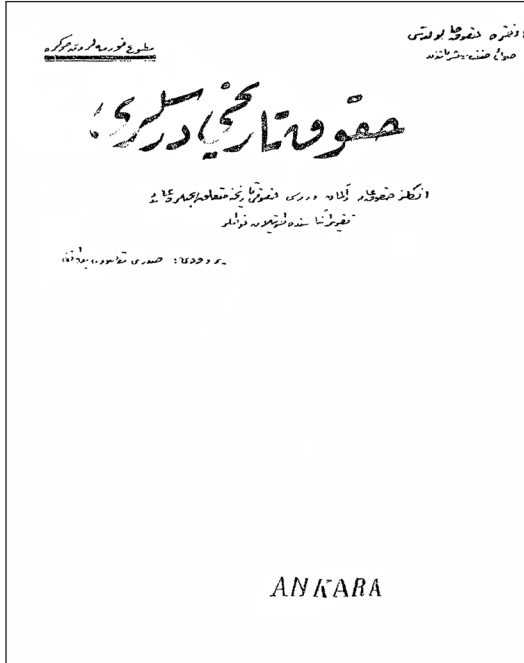
Türk Hukuk Tarihi (1935-1936) ders notları kapağı

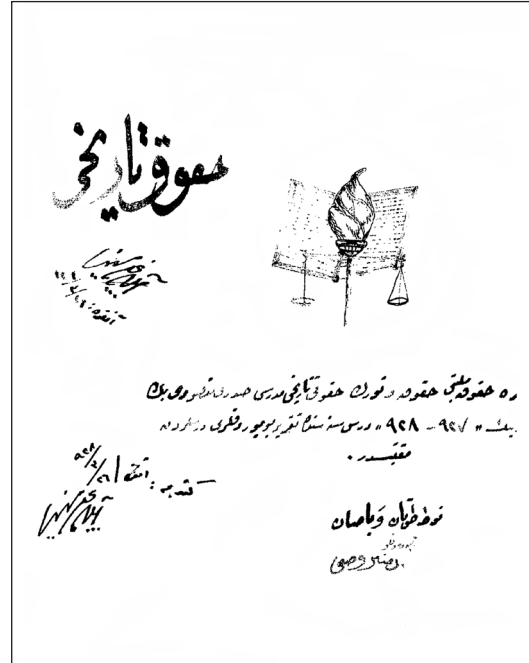
Türk Hukuk Tarihi'nin son baskısı

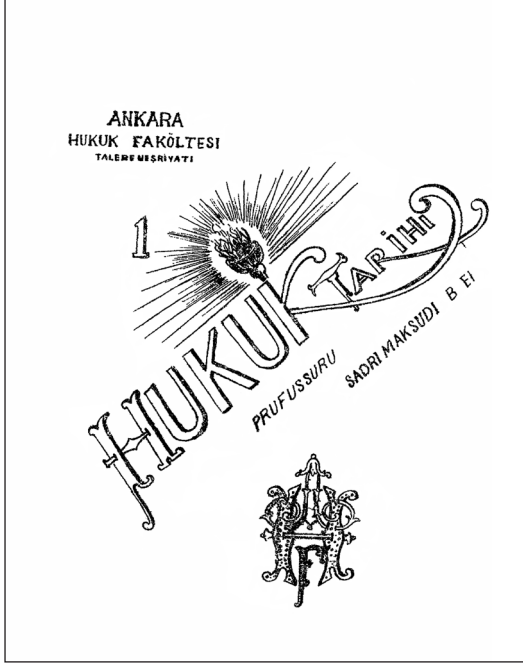
Hukuk Tarihi kitabının ilk baskısı

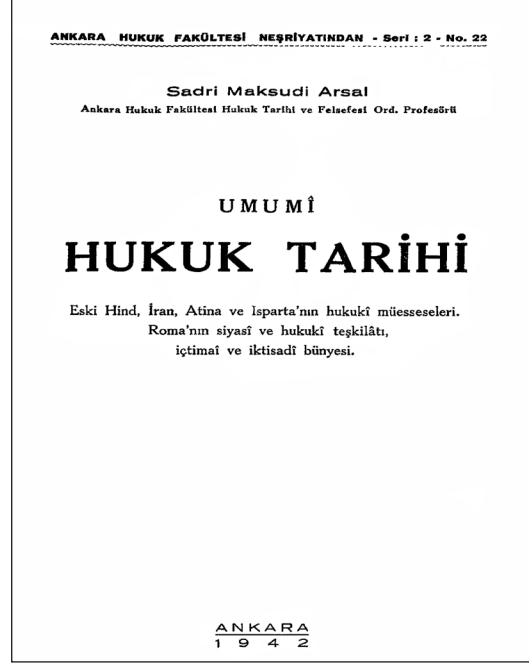
Hukuk Tarihi kitabının şapograf eki (1932)

Hukuk Tarihi şapograf notları (1927-1928)

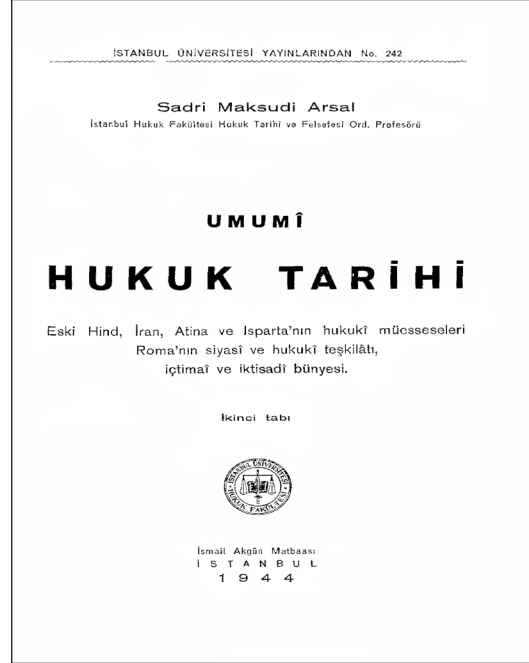
Hukuk Tarihi şapograf baskı notları (1932)

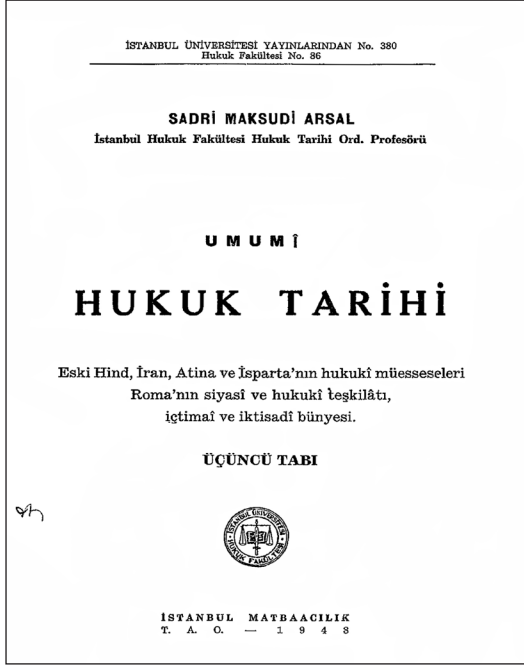
Umumî Hukuk Tarihi'nin yeni harfli ilk baskısının dış kapağı

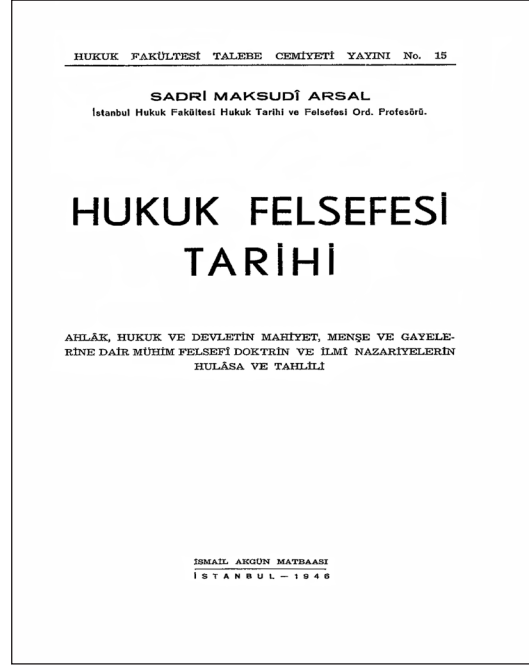
Umumî Hukuk Tarihi Dersleri kitabının yeni harfli ilk baskısının iç kapağı

Umumî Hukuk Tarihi kitabının 2. baskısının iç kapağı

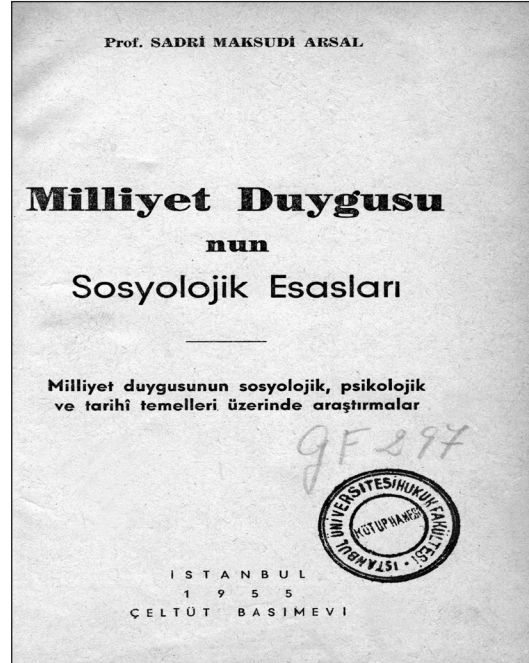
Umumî Hukuk Tarihi'nin 3. ve son baskı sunuş kapağı

Hukuk Felsefesi Tarihi kitabının ilk ve son baskısı

Türk Dili İçin kitabının iç kapağı

Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları kitabının ilk baskısının kapağı